

**1905-1906 –cı illərdə
ERMƏNİ-MÜSƏLMAN
DAVASI**

Mir Möhsün Nəvvab

نام کتاب.....مناقشه ارمنی-مسلمان در سال 1905
مؤلف.....میر محسن نواب
ناشر:.....فائز
تاریخ چاپ:.....1385
نوبت چاپ:.....اول
تیراژ:.....3000

Kitabın adı:.....Erməni Müsəlman davası (1905)
Müəllif:.....Mir Hösin Nəvvab
Nəşr edən:.....Faiz
Tiraj:.....3000
Çap növbəsi:.....Birinci
Çap tarixi:.....2007

978-964-8934-35-9

Qanlı-qadalı illərin dəyərli abidəsi

Artıq altıncı ildir ki, ortaya atılmış süni Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi köklərinin öyrənilməsi, onu ortaya atmış erməni millətçiləri və onların havadarlarının niyyətlərini ifşa etmək baxımından Mir Möhsün Hacı Mirəhməd oğlu Nəvvabın (1883-1918) indiyədək elm aləminə məlum olmayan “Təvərix-i-rəzm və şurişi tayifeyi-əraməniyeyi-Qafqaz ba firqeyi müsəlmanan” (“Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişaş tarixləri”) əsəri son dərəcə əhəmiyyətli və dəyərli əsərdir. M. M. Nəvvab yaşadığı dövrdə baş verən hadisələrdən kənarda qalmamış, tariximizin ən faciəli, qanlı səhifələrini təşkil edən 1905-1906-cı illərdə rus imperiyasının fitnə-fəsadı və onun qəsbkar ordusunun köməyi ilə erməni millətçilərinin xalqımızın üzərinə qaldırılması nəticəsində baş vermiş qırğınları qələmə almışdır.

Əsərdə 1903-1904-cü illərdə Şuşada və Qarabağın başqa kəndlərində erməni millətçilərinin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri cinayətlər haqqında ayrı-ayrı epizodlarda geniş məlumat verilir. Müəllifin yazdıqlarından aydın olur ki, o vaxt da mərkəzdən bu iki millətə münasibət fərqli olmuşdur. M. M. Nəvvab qeyd edir ki, çarın əmrilə silah gəzdirmək Azərbaycan türklərinə qəti qadağan edilmişdi. Bundan istifadə edən silahlı erməni dəstələri silahsız azərbaycanlıları asanlıqla tutmağa və min cür əzabla öldürməyə müyəssər oldular. Onlar fürsət düşən kimi istər azərbaycanlı, istərsə də Osmanlı türklərinə hər cür maddi, mənəvi və fiziki zərbələr endirməyə çalışmışlar. Əsərdə deyildiyi kimi, hətta 1877-ci il Rusiya-Türkiyə

müharibəsi zamanı rus ordusunun tərkibində Qars şəhərinə daxil olan ermənilər orda əllərinə keçən əlyazma kitablarını və Qurani-Şərifini amansızcasına yandırmışlar.

M. M. Nəvvab yazır ki, erməni millətçiləri əvvəl Osmanlı dövlətində, sonra isə Rusiya şəhərlərində xüsusi qımdatxanalar (müasir saqqalı erməni quldurlarının əcdadlarını, türklərə qarşı birləşdirmiş mərkəzlər) yaratmışdılar. Ora ziyalılar, cavanlar, sənətkarlar və erməni icmasının başqa nümayəndələri cəlb olunmuş. Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı təbliğatda, təxribatda, sui-qəsdə, eləcə də, silahlı toqquşmalarda istifadə etmək üçün lazımı hərbi sursatın, çar məmur və zabitlərinin rüşvətlə ələ keçirilməsi məqsədilə varlı erməni təbəqələrindən pul toplamaq qımdatların əsas vəzifələrindən biri idi.

İstər qımdatlara, istərsə də başqa erməni millətçi dəstələrinə xeyir-dua verən, onların xalqımıza qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərin, qırğınların əsas təşkilatçısı yerlərdə fəaliyyət göstərən kilsələr və kilsə xadimləri olmuşlar. Onlara isə ümumi rəhbərliyi Eçmiədzin (Üç müəzzin) etmişdir.

Kilsənin toxunulmaz Tanrı məbədi olduğunu nəzərə alaraq keşişlər onu 1905-1906-cı illərdə xalqımıza qarşı erməni quldur dəstələrini silahlandıran hərbi sursat cəbbəxanasına çevirmişdilər. 1906-cı ildə Şuşada ardı-arası kəsilməyən bu qırğınlardan cana doymuş bir neçə erməni Şuşa kilsələrinin yeraltı qatlarında məxfi hərbi sursat anbarları olması haqqında gizlicə şəhər üsulidarəsinin başçısı olan rus generalına xəbər verərək həmin anbarların ləğv edilməsini tələb edirlər. Yoxlanış zamanı iki kilsənin yeraltı qatında çoxlu miqdarda

tüfəng, güllə, bomba, dinamit, evlərin yandırılmasında istifadə etmək üçün müxtəlif maddələrlə doldurulmuş silah anbarları aşkar edilmişdi. Kilsənin əsas fəaliyyəti ilə daban-dabana zidd olan bu əməllərinə görə Ter-Ovanesyan, Ter-Arsen Vartapetov, Ter-Karapet Vartapetov, Mirzəbekov, Asatur Vartapetov kimi keşişlər sadəcə olaraq Şuşadan uzaqlaşdırılmışdılar.

Bəzilərinə təəccüblü görünər ki, insanlığı mənəvi paklığa çağıran, onlara pislikdən, ədavətdən, zalımlıqdan əl çəkməyi tövsiyə edən, adamları ədalətə, xeyirxahlığa, haqq yoluna dəvət etməli olan Tanrı məbədinə ölüm, qan qoxusu verən və kilsə qanunlarına tamamilə zidd olan silahların toplanması, saxlanması və quldur dəstələrini silahlandıraraq, başqa bir xalqa və onun torpağına qarşı təcavüzə yönəltmək mümkün olan şeydirmi?

Əgər biz XX yüzilliyin lap əvvəllərindən başlayaraq bu günümüzədək erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı törədilən aşkar və gizli qırğınlara, torpağımıza şərək və sahib olmaq məqsədilə aparılan təbliğatlara və silahlı vuruşmalara dair Çar Rusiyasında və keçmiş SSRİ-də, eləcə də xarici ölkələrdə yazılmış onlarla məxəzi izləmiş olsaq, görərik ki, elə bu iki millət arasında ədavəti qızıqsıdaran və təşkil edən başlıca qüvvə kilsə və onun ətrafına toplanmış erməni “ziyalıları” olmuşlar.

İki millət arasında davam edən iğtişaş və qırğınlar zamanı kilsənin fəaliyyətini dərinədən öyrənmiş rus diplomatı, general Mayevski öz qeydlərində yazır: “Erməni din xadimləri haqqında bir neçə söz demək istəyirəm. Onların dini fəaliyyəti olduqca cüzidir. Erməni din xadimlərinin fəaliyyəti “Allah kəlamını”

çatdırmaqdan çox, müsəlmanlarla xristianlar arasında nifaqı qızıqdırmaqdan ibarətdir.”

Vaxtilə Eçmiədzinə səfər etdikdən və onun fəaliyyətilə yaxından tanış olduqdan sonra fransız alimi Baron de-Bay belə yazmışdı: “Bu kilsə bir müddət saxta pul düzəldənlərin yuvası olmuşdur... Mənim bütün minnətdarlıqlarıma baxmayaraq, səmimi olmalıyam. Bu monastır məndə dini mərkəzdən çox siyasi mərkəz təəssüratı yaratdı.”

Erməni kilsəsinin belə qeyri-insani fəaliyyətini işıqlandıran ayrı-ayrı məxəzlərdən çoxlu nümunə gətirmək olar. Son dövrlərdə də istər xaricdə, istərsə də daxildə olan erməni mafiyasının ən qüdrətli dayaqlarından biri, terror və təbliğat şəbəkələrinin təşkilatçısı, onu maddi cəhətdən təmin edən kilsə olmuşdur.

Mir Möhsün Nəvvabın haqqında danışdığımız əsəri hal-hazırda istər Dağlıq Qarabağda, istərsə də digər bölgələrdə gedən müharibənin səbəblərinin, onun tarixi köklərinin və erməniləri dəstəkləyən qüvvə və tərəflərin öyrənilməsində və xarici qüvvələrin bu bölgədə apardıqları siyasətin aşkarlanmasında dəyərli məlumatlar verəcək.

Kamandar Şərifli

Giriş

İzzətli və mehriban qardaşlarım, hüzuruna böyük ehtiramla, Nəvvab Mir Möhsün mərhum Hacı Seyyid Əhməd Ağamirzadə Qarabağının oğlu ərzi-əhval edir ki, bu vaxtlar, yəni hicri 1323-cü (miladi 1905) ildə Qafqaz vilayətində və bir para xarici ölkələrdə ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş iğtişaşların və qırğınların bir parasını müxtəsər şəkildə yadigar qalmaq üçün Azərbaycan türkisində qələmə aldım.

Əvvəla, bunu bilmək lazımdır ki, Qafqaz vilayətləri müsəlman padşahlarına, ələlxüsus, İran şahlarına tabe olub. Elə ki, Qafqaz vilayətlərində, o cümlədən, Azərbaycanda ayrı-ayrı xanlıqlar yaranaraq İran tabeliyindən çıxdılar, bu zaman, yəni hicri 1161-ci (miladi 1748) ildə Pənah xan Bayatda bir qala tikdirdi. Bir az müddətdən sonra həmin qalanı tərk edib hicri 1165-ci (miladi 1751) ildə Tərnəkütdə başqa bir qala bina etdi. Beş il istər-istəməz o qalada qaldı. Əyanlar Pənah xanın bu qalaya meylsiz olduğunu hiss edib ona müraciət etdilər ki, əgər məsləhət bilsəniz, gözəl havası olan səfalı, hündür bir yer var ki, orda yeni bir qala tikdirərdin. Ora müdafiə baxımdan da münasib bir mövqedə yerləşir. Pənah xan öz əyanları ilə gəlib həmin yerə baxarkən gördü ki, ora hündür bir yerdir, dörd ətrafı uca qayalar və dağlarla əhatə olunmuşdur. Uçan quşlardan başqa insan və heyvan həmin qayalarla qalxıb-enməyə qadir deyil. Bura yalnız iki tərəfdən – şərqdən və qərbdən gediş-gəliş yolları var. Pənah xan həmin yeri bəyənil bildirdi ki, çox yaxşı möhkəm şəhər yeridi. Lakin nə fayda ki, kifayət qədər axar suyu və çayları yoxdu. Sonra xanın əmri ilə kənkənlər gəlib orda

bir neçə yerdə quyular qazdılar. Quyulardan yaxşı su çıxdı. Lakin şor idi.

Hicri 1170-ci (miladi 1756) ildə Pənah xanın əmrinə əsasən həmin yerdə bir qala tikildi və həmin qala Pənahabad qalası adlandırıldı. İndi həmin qalaya Şuşa qalası deyirlər. Get-gedə həmin qala abadlaşdırılaraq şəhərə çevrildi. Burda zərbxana tikdirilərək pul kəsilməyə başladı. Burda sikkələr kəsilirdi. Qarabağda Pənah xanın hakimiyyəti İran padşahı onu İrana aparana qədər davam etmişdi. (Xan İrana aparılanda orada vəfat etmişdi.¹)

Pənah xandan sonra İbrahim Xəlil xan öz atasının yerində oturub hökmranlıq etmişdi. İbrahim Xəlil xan Qalanın (xalq arasında Pənahabad şəhəri Qala adı ilə məşhur idi) abadlığına böyük əhəmiyyət verərək onun ətrafında çoxlu kəndlər salmışdı. Bununla da get-gedə onun xanlığı qüvvətlənmiş və özü böyük şöhrət tapmışdı.

İran padşahı Ağa Məhəmməd şah Qacar saysız qoşunla Qarabağa hücum etdikdən sonra Qalaya daxil olarkən İbrahim Xəlil xan Dağıstan tərəfə qaçmışdı. Ağa Məhəmməd şah Qacar isə xanın oğlu Məhəmməd Həsən ağanın evini özünə iqamətgah seçmişdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar bir gün Səfərəli adlı bir nökrəni cinayət etdiyinə görə hədələyib, buyurur ki, sabah müqəssirlərin hamısının başını kəsdirib bir minarə tikdirəcək və Səfərəlinin başını lap yuxarıda qoyduracaq. Həmin Səfərəli şahın qapısında keşikçi durardı. O bir yoldaşı ilə gecədən xeyli keçdikdən sonra

¹ Ancaq deyilənlərə görə, Pənah xan İranda vəfat etməsinə baxmayaraq, vəsiyyətinə görə onu gətirib Ağdamda İmarətdə dəfn etmişlər.

şahın yatdığı evə daxil olub, xəncər ilə onun qarnını yırtıb öldürdülər.

Bu hadisə 1211-ci (miladi 1796) ildə baş vermişdi. Şah öldürüldükdən sonra qoşun dağılıb İrana qayıtdı və İbrahim Xəlil xan gəlib öz yerində qərar tutdu. Ağa Məhəmməd şahın vəliəhdi Fətəli şah hadisədən xəbərdar olduqda oğlu Abbas Mirzənin sərkərdəliyi ilə yenidən Qarabağa qoşun yeritdi. Bu əhvalatdan xəbər tutan İbrahim xan qorxuya düşdü. Dərhal öz oğlu Məhəmməd Həsən ağanı Gəncəyə, rus sərdarının yanına göndərərək ondan kömək istədi. Rus sərdarı on min qoşun götürüb Məhəmməd Həsən ağa ilə birlikdə Qarabağa gəldi. İbrahim Xəlil xan əmirliklərdən və cəbrayillilərdən bir qədər atlı götürüb rus sərdarının qabağına gəldi. Görüşdən sonra onlar Araz çayı tərəfə, İran qoşununun qarşısına hərəkət etdilər. Aslandüz deyilən yerdə İran qoşunu ilə qarşı-qarşıya gəlib, bir az döyüşəndən sonra azsaylı şah qoşunu geri çəkilib İrana qayıtdı. Vuruşdan sonra İbrahim Xəlil xan öz atlıları və rus qoşunu ilə birlikdə geri dönüb qalaya tərəf üz qoydular. Gəncə-Qarabağ yol ayrıcına çatarkən rus sərdarı irəli çıxıb xanla əl tutduqdan sonra dedi ki, cənabınızın Qalasını çox tərifləyirlər. Amma təəssüflər olsun ki, mən sizin Qalaya tamaşa edə bilmədim. Yazıq xan safürəkliliyindən rus sərdarının bu hiyləsini anlamayıb buyurdu ki, nə eybi var, Gəncəyə bir neçə gün gec gedərsiniz. Buyurun, gedək bir-iki gün bizə qonaq olun. Qalaya tamaşa edin. Sərdar bir az fikirləşdikdən sonra dedi ki, bir gecə-gündüz hüsurunuzda qonaq olmaq asandır. Bu söhbətdən sonra onlar qoşunla Qalaya tərəf üz qoydular. Xan bağı deyilən yerə çatanda sərdar qoşuna əmr etdi ki, bu qədər adamın şəhərə girməyinə

ehtiyac yoxdur. Bir neçə yüz nəfər mənimlə Qalaya gəlsin, qalan qoşun biz geri qayıdanacan burda gözləsin. Rus sərdarı neçə yüz əsgər götürüb, Qalaya, xanın hüzuruna gəldi. Qalaya daxil olan kimi sərdar dönüb rusca öz əsgərlərinə əmr edərək sıraya düzdü. Xan soruşdu ki, nə üçün əsgərləri sıraya düzdünüz. Sərdar buyurdu ki, əsgərləri sizin şərəfinizə sıraya düzdüm. Bundan sonra sərdar rusca əsgərlərə nə dedisə, onlar tələsik yüyürüb bürc və barı üstünə çıxaraq şeypur çalmağa başladılar. Həmin saat Xan bağı tərəfdən Kəhrab deyilən yerdən də şeypur çalındı. Xanı təəccüb götürdü. Çox keçmədi arxada qalan əsgərlər də gəlib Qalaya daxil oldular.

Sərdar xanın qabağına gəlib dedi ki, biz artıq bu Qalanı zəbt etdik. Əgər sən rus padşahına bu qala və bütün dövlətinlə tabe olursansa, hakimiyyət sənin əlində olacaq. Yox əgər tabe olmaq fikrində deyilsənsə, sənə üç saat möhlət veririk, imarətindən nə ehtiyac duyursan, götürüb istədiyini yerə gedə bilərsən.

Xan bu xəyanətdən çox təsirlənib rus sərdarına təhqiramiz sözlər dedi. Rus sərdarı buyurdu ki, artıq danışmaq lazım deyil. Bu şəhəri biz tutmuşuq və sənə üç saat möhlət vermişik. İstədiyini edə bilərsən.

Yazıq xan əlacsız qalıb öz imarətinə gəldi. Bacardığı qədər lazım olan əşyaları, övrət uşağı götürüb bütün atlı-piyada nökrər və qoşunları ilə Qaladan çıxdılar. Qalanın yaxınlığında üstü hamar olan qayalıq yerdə çadırlar qurub məskən saldılar. Çadırlarda və alaçıklarda yaşayan xanın və onun adamlarının əmin-amanlığını təmin etmək üçün ətrafda səngərlər qazdılar. Dərhal xanın əmrilə münşilər İran şahı Fətəli şahə bir ərizə yazdılar. Ərizədə xan yazırdı ki, rus sərdarı hiylə

ilə mənim başıma belə işlər gətirdi. Mən indi bütün adamlarımla çıxıb Qaladan kənar bir dağın üstündə məskən salmışam. Sədaqətlə bu ərizəni hüsurunuza göndərirəm ki, mənə kömək əlinizi uzadasınız. Bundan sonra cənabınıza tabe oluram. Xan həmin ərizəni bir Qurani-Şərifin arasına qoyub, onu da möhürləyib, şaha göndərdi. Bunun da mənası o idi ki, and olsun bu Qurani-Şərifə ki, cənabınıza tabe olacağam.

Şahənşah ərizəni alan kimi dərhal 12 minlik qoşun toplayıb, topxanası ilə birlikdə İbrahim Xəlil xanın oğlu Əbülfət ağanın sərkərdəliyi ilə xanın köməyinə göndərdi.

Bu tərəfdən rus sərdarını əhvalatdan xəbərdar etdilər. Sərdarın əmri ilə həmin saat, gecə vaxtı bir neçə yüz əsgər toplanıb, xəbər gətirən adamın sərəncamına verildi.

Qoşun aşağı bürcün altında yerləşən lağımdan keçərək Şuşakəndə gəldi.

Qoşunun başçısı Şuşakənddən bir neçə erməni bələdçisi götürüb dağların ətəkləri ilə gizlincə İbrahimxəlil xanın məskən saldığı yerə tərəf hərəkət etdilər. Qoşun xanın səngərlərinə çatarkən İbrahim Xəlil xan çadırında öz dövlət əyanlarının əhatəsində əyləşib, söhbət edə-edə qızıl qəlyan çəkirdi. Bu məclisdə mənim, yəni bəndeyi-həqir Nəvvab Mir Möhsünün ana babası mərhum Əmiraslan bəy də iştirak edirdi. Birdən xana xəbər verdilər ki, rus qoşunu sənin üstünə gəlir. Xan qalxıb neçə dəfə təkrarən dedi:

- Ey kafir, ey kafir!

Dərhal əmirli atlılarından birisi güllə atıb əsgərlərin birini öldürdü. Bu zaman rus əsgərləri dərhal birlikdə onların üzərinə atəş açdılar. Güllələrin bir neçəsi

İbrahim xana dəyərək kürsüdən yıxdı. Xanın övrət-uşağı tökülüb onun bədənini qucaqlayıb ağlaşmağa başladılar. Atılan güllələrdən neçəsi onlara, əyanlara və nökərlərə dəydi. Qalanlar isə hərə bir şey götürüb, müxtəlif tərəflərə qaçdılar. Əmiraslan bəy dərhal mərhumə Gövhər ağanı və qızıl qəlyanı götürüb qaçdı. Məzlum xanın ev əhli və uşaqlarından salamat qalanlarını onun adamları götürüb qırğından xilas etdilər. Əmiraslan bəy isə Gövhər ağanı möhkəm və təhlükəsiz bir yerdə gizlədi. Sonra isə gəlib bir az yemək əldə edib, Gövhər ağaya gətirdi. Gövhər ağa gözü yaşlı istər-istəməz bir neçə loxma yedi. Əmiraslan bəy Gövhər ağanı birtəhər sakitləşdirib, sonra öz evinə gətirdi.

Digər tərəfdən, İbrahim xan öldürüldükdən sonra onun atlı dəstələri də dağılıb hərəsi bir tərəfə getdi. Hadisə yerindən uzaqlaşan xan atlıları Nabatxan deyilən yerdə Əbülfət ağanın qoşununa rast gəldilər. Əbülfət ağa gördü ki, bir neçə atlı sürətlə hərəkət edirlər. O, nökərlərinə buyurdu ki, atlıları qaytarıb, onun hüzuruna gətirsinlər. Atlılardan İbrahim xanın gələn əhvalatı eşitcək hönkür-hönkür ağladıqdan sonra qoşunla ordan geri, İrana qayıtdı ki, şahdan yeni fərman sadir ola.

Xülasə, bu əhvalat ətraflı şəkildə “Tarixi Qacariyyə”də və “Qarabağ tarixi”ndə şərh edilir. Oxumaq istəyənlər həmin tarix kitablarına müraciət edə bilərlər. Bizim məqsədimiz isə bu illərdə erməni tayfası ilə müsəlmanlar arasında baş vermiş əhvalatları (iğtişaş və qırğınları) bəyan etməkdir.

Elə ki rus dövləti Qafqaz məmləkətinə hakim oldu, hər yerdə sakitlik yarandı. Heç bir millətin bir-biri ilə işi yox idi. Hər kəs öz işi ilə məşğul idi və hər millət öz qanunu ilə məbədlərində ibadət edirdilər. Heç bir millət

bir-birinə hücum etmirdi. Xüsusən, ermənilərlə müsəlmanlar arasında çox vaxt məhəbbət və dostluq olub, bir-biri ilə alış-veriş edirdilər. Xanlıqlar zamanında ermənilər və müsəlmanlar arasında belə mehribançılıq var idi. Hətta İbrahim xan erməni məliklərindən Məlik Şahnəzərin qızı Hurizad xanımı özünə kəbinli arvad etmişdi. Həmin Hurizad xanımın Böyük məscidin həyətidə hal-hazırda vaqviyyatı var.

Əfsuslar olsun ki, erməni tayfasının indi təbiəti dəyişib. Zahirləri batinləri ilə bir deyil. Zahirən özlərini dost kimi göstərsələr də, batinləri ədavətlidir. Özləri də görürlər ki, təbiətlərinin bu cür ədavətli olmasından həmişə zərər çəkirlər.

Bağırqan dağı

Bu halda bir neçə kəlmə erməni tayfasının törətdiyi əhvalatlardan yazmaq lazımdır. Əvvəla, mərhum İbrahim xanın hökmranlığı zamanında Pənahabad, yəni Şuşa qalasının şərq tərəfində Bağırqan dağı deyilən yerdə bir uca qaya vardı. Həmin dağda öz təbəələri ilə Avan Koxa adlı bir erməni yaşayırdı. Avan Koxa öz təbəələrinə buyurmuşdu ki, harda əllərinə müsəlman düşsə, tutub onun hüzuruna gətirsinlər. Avan Koxanın əmrilə tutulmuş müsəlmanı çılpaqlayıb üzü üstə yerə yıxardılar. Sonra onun arxasının dərisindən dörd barmaq enində bıçaqla boynundan qom ətinəcən iki tərəfdən xətt çəkdirər və dərinin ucunu aşağı əydirilmiş ağacın qüvvətli bir budağına bənd edib budağı buraxırdılar. Ağacın budağı qüvvətlə yuxarı qalxanda o yazıq müsəlmanın dərisi boynuna qədər soyulardı və onun bağırtısı o dağa düşərdi. Bu əhvalatı görənin və eşidənin

də bağı qan olardı. Buna görə də həmin qayaya
“Bağıqan dağı” adı vermişdilər.

Qədimdə erməni-müsəlman davası

1260-cı (miladi 1844) il tarixdə qundaqsaz İsaballı adlı bir erməni başqa ermənilərlə birlikdə müsəlmanların şəbeh gətirməyini təqlid edərək istehza edərlərmiş. Müsəlmanlar hadisədən xəbərdar olan saat dükən-bazarı bağlayıb Xan bağına getdilər və şəhərin hakimi Cəfərqulu xanı Qalaya gətirdilər. Şəhərdə böyük bir qovğa üz verdi. Böyük-küçük hamı hakim tərəfə üz qoydular. Bu haldan çox qorxuya düşmüş hakim nə qədər istədi ki, müsəlmanları sakitləşdirsın, mümkün olmadı. Axır, bir bəhanə ilə aradan çıxıb evinə getdi. İğtişaş get-gedə şiddətlənirdi. Onun qarşısını almaq üçün Şuşakənddə olan digər şəhər hakimi Ala bəyi gətirdilər. Ala bəy atlı meydana daxil olan kimi xalq onu araya aldı. Mirhadi adlı bir seyyid irəli gəlib Ala bəyi çəkib atdan yerə saldı və vurub baş-gözünü yardı. Xalq üz qoydu ermənilərin üstünə. Ermənilər tamam dükəndən çıxıb qaçdılar. Kimisi dükənı bağladı, kimisi bir qapısını örtdü, kimisi də buna fürsət tapmayıb ayaqyalın üz qoydular qaçmağa. Bir para uzaqgörən müsəlmanlar qaçan ermənilərin bir hissəsini evlərinə gətirib, mühafizə edib sakitləşdirdilər. Cahil müsəlmanlar isə ermənilərin vurub baş-gözlərini yardılar. Xülasə, şəhərin hakimi birtəhər müsəlmanları sakit edib erməniləri böyük fəlakətdən qurtardı.

Hicri 1294-cü (miladi 1877) ildə rus-osmanlı müharibəsində rus dövlətinin ordu başçılarından bir neçəsi erməni tayfasından idi. Həmin ermənilər Qars

şəhərini tutarkən düşmənçiliklə nə qədər müsəlman kitabları və Qurani-Şərif əllərinə keçirdisə, yandırdılar.

Həmin tarixdə ermənilərin böyük sənətkarları İrəvan şəhərində Üçkilsədə (Eçmiədzin) maşın tərtib edib 9 milyon qəlp pul kəsdilər. Dövlət xəbərdar olub, qəflətən tökülüb həmin pulu və maşını müsadirə edib, pulkəsənləri və kəsdirənləri tutub cəzalandırdı.

Hicri 1321-ci (miladi 1903) il tarixdə müsəlman kəndindən olan Məhəmməd və Salman adlı iki qardaş öz yüzbaşlarına etiraz əlaməti olaraq qaçıb meşənin içində kömür yandıran Aleksan adlı dağlı bir erməninin yanına gəldilər. Həmin iki qardaş ermənilə hal-əhval etdikdən sonra əyləşdilər. Hava soyuq olduğuna görə bir az quyunun kənarında oturub qızındıqdan sonra xurcunlarında olan yeməyin hamısını çıxarıb, yarısını erməniyə verdilər, qalanını da özləri yedilər.

Əhvalatdan xəbər tutan bu iki cavanın ata-anası hər gün yemək və çörək gətirib həmin kömürxanada onlara verirdilər. Bu əhvalat bir neçə gün belə davam etdi. Yenə bir gün onlara dadlı yeməklər gətirdilər. Cavanlar yeməyi yarıya bölüb, yarısını erməniyə verib, yarısını özləri yeyib, isti vura-vura yuxuya getdilər. O məlun erməni özündən savayı, qabaqcadan daha iki erməni gətirib orda gizlətməmişdi. Elə ki cavanlar yatdı, ermənilərin hər üçü durub əllərində balta yavaş-yavaş gəlib, o biçarələrin başlarını iki para etdilər. Cavanlar bircə dəfə çığırıb canlarını tapşırdılar. Sonra məlun ermənilər biçarələri üryan edib, paltarlarını və ciblərini soyub, bədənlərini kömür quyusuna atıb yandırdılar.

Yenə bu günlərdə Əfətli kəndinin müsəlmanlarından olan iki nəfəri Ballica kəndinin erməniləri hiylə ilə tutub öldürmüş və meyidlərini yandırmışlar.

Hicri 1321-ci (miladi 1903) il tarixdə rus-yapon müharibəsi zamanı bir qarabağlı erməni yapon dövlətinə dəyəri bir milyon yarım manat olan bir gəmi peşkəş elədi.

Bu zaman rus dövlətinin başı müharibəyə qarışdığına görə ermənilərdən çağırılmış əsgərlər dövlətə xəyanət edərək dəstə-dəstə silahları ilə bərabər, Osmanlı və İran dövlətlərinə qaçdılar. Qərək, öz məzhəblərinin qaydası ilə andlarına yalan çıxıb müxtəlif xəyanətlər edirdilər.

Bunlar hər şəhərdə bir qımdatxana təşkil edirdilər. İlk dəfə Osmanlı şəhərlərində, sonra isə Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində belə qımdatxanalar yaratmağa başladılar. Bu qımdatxanalara bütün siniflərdən şəxs cəlb olunurdu: oxumuş cavanlar, sövdəgərlər, sənətkar və başqaları.

Bu qımdatxanaların icmasının müşavirəsində qərar qəbul olundu ki, hər bir iş sahibi qımdatxanalara pul verməlidir. Qımdatxanadan həmin qərara əsasən erməni iş sahiblərinə məktublar göndərilib onların qımdatxanaya göstərilən məbləğdə pul göndərməsini tələb edirdilər. Erməni iş sahibi tələbə əməl etmədikdə ona qımdatxanadan ikinci dəfə elannamə yazılırdı. Əgər yenə həmin şəxs pul verməkdən imtina edərdisə, üçüncü dəfə onu hədələyirdilər. Bu dəfə də tələbə əməl etmədikdə qımdatlar həmin şəxsin öldürülməsi üçün bir və ya iki nəfər təyin edirdilər. Həmin şəxslər isə nəzərdə

tutulmuş adamı öldürüb gizləndirdilər. Heç kəs bilmirdi ki, bu cinayəti kim etdi və hara getdi. Əgər caniləri bilən və tanıyan olsa da, cürət edib heç kəsə deyə bilməzdi. Çünki kimsə canini ifşa etməyə cəhd göstərsəydi, onun özü də qımdatxana quldurlarının sui-qəsdinə məruz qalardı.

Atası nalbənd olmuş Camqarov familiarı bir erməni Allah təbarək və təalanın iradəsilə tez bir zamanda milyonçu olur. Qımdatlar başqa varlı ermənilər kimi ona da kağızla müraciət edib qımdatxanaya 30 min manat verməsini tələb edirlər. O isə qımdatların tələbinə məhəl qoymayıb Moskvaya gedir. Bu zaman qımdatlar Moskvada yerləşən qımdatxanaya yazırlar ki, o bizim tələbimizə əməl etmədiyinə görə cəzasına çatdırılaraq qətlə yetirilsin.

Moskva qımdatxanasının başçıları özlərinin müzdlu qatillərinin arasında püşk ataraq Camqarovun öldürülməsi tapşırığını onlardan birinə həvalət etdilər. Həmin qatil Camqarovu Moskvada kilsənin qapısı yaxınlığında qətlə yetirdi.

Beləliklə də, qımdatxanaların müzdlu qatilləri neçə-neçə günahsız ermənilərin və rusların ölümünə bais olurdular.

Əlavə: Hicri 1321-ci (miladi 1903) ildə rus dövləti Qafqaz vilayətindəki kilsələrin əmlakını zəbt etmək istəyirdi. O vaxt bütün Qafqaz şəhərlərində olan erməni icmalarının başçıları toplaşdıb rus dövlətinin niyyətinə qarşı durmaq və onun həyata keçirilməsinə mane olmaq qərarına gəldilər. Bunun nəticəsində dövlət tərəfindən erməni millətindən olan xeyli adamlar qətlə yetirildi. Bununla bərabər, bir çox erməni icmalarının tanınmış

başçıları tutularaq Sibirə göndərildi. Kilsələrin əmlakı isə zəbt olunub dövlət sərəncamına verildi.

Əlavə: Həmin göstərilən bu ildə şəhərlərdə çox nahaq qanlar töküldü, xalqlar bir-birinə çox zülmələr etdilər. Bunun xoşagəlməz təsiri hər tərəfi bürüdükcə insanları xoş və rahat həyatdan məhrum edirdi.

Xüsusən, Mancuriya torpağında rus tayfasından nə qədər insanların nahaq qanları töküldü, gəmiləri dənizlərdə batırılıb məhv oldular, neçə-neçə şəhərlər və kəndlər xarabalıqlara çevrildi.

Bu tarixdə İran vilayətinə xəstəlik düşüb, sayı həddi-hesaba gəlməyən insanlar tələf oldular.

Bu günlərdə bəndeyi-aciz Nəvvab Mir Möhsünün qardaşı Hacı Mirzə Abutalıb xanı Tehrandə Amas adlı öz nökeri yatdığı yerdə öldürüb, bacardığı qədər cəvahiratdan və nəqd pul götürüb qaçıb. Amma bu cinayətdən qaça bilməyib, rus divanxanasının əlinə keçib.

Əlavə: Hicri 1322-ci (miladi 1904) il tarixdə, iyunun 16-da Moskva şəhərinə bir dolu yağdı ki, dolunun hər bir dənəsinin ağırlığı təxminən bir girvənkəyə yaxın idi.

Əlavə: 1904-cü il iyulun 3-də rus padşahının oğlu oldu. Onun adını Aleksey qoydular.

1904-cü ildə Bakıda ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişə

Əvvəla bunu bilmək lazımdır ki, İrəvan şəhərinin erməniləri çox kinli, ədavətli, təkəbbürlü, xudpəsənd və xəmərləri fitnə-fəsad ilə yoğrulmuş adamlardır. Hansı vilayətdə ki, bunlar tapılır, mütləq orada bir ədavət və iğtişaş olacaq. Qafqaz vilayətlərində nə qədər iğtişaş və münaqişələr baş verirdisə, onların birinci səbəbkarı İrəvan erməniləri olurdu.

Bir gün Bakıda olan İrəvan erməniləri şəhərdə iğtişaş salmağa cəhd göstərirlər. Belə ki, özünü hamıdan qoçaq və igid hesab edən həmin ermənilərdən biri bir müsəlman öldürür. Ondan sonra lovğalanaraq hər yerdə özünü tərifləyir və gördüyü cinayətlə fəxr edirdi. Bir gün o, küçədə getdiyi yerdə 18 yaşlı Bakı camaatından gənc bir oğlan onun qarşısına çıxıb deyir:

- O erməni qoçağı sənsən?

Erməni cavab verir:

- Qoduq, mənəm!

Oğlan bu cavabı eşidən kimi tapançanı çıxarıb, ermənin bədəninə üç güllə yeridərək öldürür. Ermənilər həmin müsəlman oğlanı tutub, döyə-döyə gətirib divanxanaya verirlər. Divanxanada oğlanın üstünü yoxladıqdan və dəfələrlə danışdırdıqdan sonra zindana göndərirlər. Ermənilər divanxanada həmin oğlanı danışdıran məmura rüşvət verib, razı saldıqdan sonra onu birdə divanxanaya gətirilib sorğu-sual edilməsini tələb etdilər. Onlar məmurun qarşısında belə şərt qoydular ki, oğlanı məmurun yanına erməni əsgərləri gətirsin. Elə ki oğlanı məmurun yanına gətirdilər, dedi

ki, mən bütün həqiqətləri açıb danışmışam. Sən isə bunların hamısını yazdın. İkinci dəfə məni buraya gətirməyə nə ehtiyac vardı? Məmur hirs-lənərək oğlanın boynuna yumruq vurub əmr etdi ki, onu həbsxanaya aparsınlar. Oğlan məmura yalvarıb xahiş etdi ki, onu erməni əsgərləri ilə göndərməsin. Çünki onlar məni yolda öldürəcəklər. Məmur ona qulaq asmayıb, zindana aparmağı əmr etdi. Həmin İrəvandan olan erməni əsgərlər isə oğlanı çəkə-çəkə aparıb, dar bir küçədə yerə yıxdılar və süngü ilə dəlik-dəşik edib öldürdülər. Sonra isə məmura bildirdilər ki, qaçmaq istəyirdi, biz də öldürdük.

Əlavə: Karxana sahibi olan sabunçulu Ağa Rəzi adlı bir şəxs faytonda küçə ilə gedərkən ermənilərin hücumuna məruz qalaraq öldürülmüşdü. Əhvalatdan xəbərdar olan Bakı əhli bundan çox təsirləndilər. Bundan əvvəl də ermənilər tərəfindən bir sıra cinayətlər törədildiyinə görə xalq arasında böyük iğtişaş baş verdi. Ermənilərin bu düşmənçiliyinə artıq dözməyən camaat bazar-dükanı bağlayaraq, cavanlar tufəng-tapança ilə silahlanıb, üz qoydular erməni camaatının üstünə. Dükanda ələ düşəni dükanda, bazardakını bazarda, küçədəkini küçədə öldürüb, leş-leş üstünə tökdülər.

Lalayevin Bakı şəhərində törətdiyi əhvalat

Bakı şəhərində erməni milliyyətinə mənsub olan Lalayev soyadlı bir nəfər vardı, karxana sahibi idi. Bu erməni var-dövlətinin çoxluğundan özünü hədsiz dərəcədə qudurğan aparırdı. Belə ki, ermənilərin məclisində və ya yığıncaqlarında müsəlman tayfasının adı çəkiləndə o, ermənilərə müraciətlə deyirdi ki, “sizə ar olsun, müsəlmanın adı gələndə titrəyirsiniz,

müsəlmanlar kimdir ki, onlardan qorxursunuz? Mən müsəlmanları bir milçək və qarışqa hesab edirəm. Onlar od olsalar da, özlərini yandıra bilməzlər.”

Sabunçulu Ağa Rəzi öldürüldükdən sonra Bakıda baş verən iğtişaş zamanı hər tərəfi tufəng və tapança gurultusu və müsəlman igidlərinin nərəsi və “ya Əli” sədası bürüyərkən həmin Lalayev qabaqcadan evində topladığı döyüş silahlarını işə saldı. O, yaratmış olduğu 20-30 nəfərdən ibarət erməni quldur dəstəsini silahlandıraraq müsəlmanları qırmaq üçün onlara tərəf yönəltdi. Lalayevin əmri ilə evinin ətrafında olan bütün qapı-darvazalar bağlandıqdan sonra həmin quldur dəstəsinin üzvləri pəncərə, qapı və bacaların arxasında mövqə tutaraq, küçədən gəlib-keçən müsəlmanları atəşə tutdular. Bunun nəticəsində gəliş-gediş dayandı. Həmin gün bizim qarabağlı Tağı bəy Şirin bəy oğlunu qardaşı uşaqları evlərinə qonaq çağırmışdılar. Tağı bəy Şirin bəy oğlu faytonla həmin küçədən keçərkən Lalayevin evindən həmin quldurlar tərəfindən atəşə tutularaq öldürülmüş, faytonçu isə bir neçə yerindən ağır yaralanmışdı. Bu vaxt Bakı əhalisi arasında böyük şöhrət tapmış Ağakərim adlı bir nəfər mərd və igid oğlan öz silahlı dəstəsi ilə Bakının küçələrində cövlan edərək azərbaycanlıların həyatına qəsd edən erməni quldurlarını cəhənnəmə vasil edirdi. Nəhayət, onlar gəlib Lalayevin evi yerləşən küçəyə çatdılar. Ağakərim öz dəstəsini iki yerə bölüb birinə divarlar arxasından Lalayevin evini gülləyə tutmasını, digər hissəsinə isə külüng-balta və lomla evin darvazasını açmaq əmri verdi. İkinci dəstə güllə yağışının altında divarların dibi ilə Lalayevin evinin darvazasına yaxınlaşıb, lom və külünglə dağıtmağa başladılar. Onlar əllərindəki

alətlərlə darvazanı parça-parça edib yerə saldılar. Ağakərim və onun dəstəsi qəzəblənmiş aslan kimi “ya Əli!” sədası altında hücum çəkib içəri doldular. Camaat tufənglərin gurultusundan və igidlərin nərəsindən dəhşətə gəldi. Lalayevin evində olan quldurlar karıxıb mat qaldılar. Onlar tufənglərini atıb qaçmaq istəyərkən Ağakərimin dəstəsi onları bir-bir qətlə yetirdi və evdə gizlənənləri də çıxarıb, cəzalarına çatdırdılar. Bundan sonra Ağakərim bir neçə nəfərlə Lalayevin otağına daxil oldu. Ağakərim irəli gəlib dedi:

- Allah saxlasın, keyfin necədir? O müsəlmanları ki, sən milçək və qarışqa hesab edirdin, indi onların hər biri şiri-nərə dönüb qulluğuna gəliblər.

Lalayev söyüd ağacının yarpağı kimi tir-tir titrəyərək dedi:

- Qələt eləmişəm, məni bağışlayın. Bu gün bəxşiş günüdür, öz zəhmətinizin əvəzində nə qədər pul lazımdır, götürün. Sandıqda kupon kağızları var. Götürün, aparın, xəzinə və bankdan pul alın. Uşaqların arasında bölün.

Ağakərim dedi ki, biz buraya puldan ötrü gəlməmişik. Bu, millət davasıdır. Milləti müdafiə etməkdən ötrü biz can qoymuşuq və bu məqsədlə də buraya gəlməmişik. Millət yolunda biz pula satılanlardan deyilik.

Bu vaxt Lalayevin övrəti gəlib özünü ərinin üstünə saldı və ağlaya-ağlaya Ağakərimə minnət elədi ki, siz gəlin bunu öldürməyin. Sizə nə qədər pul lazımdır, durum gətirim. Ağakərim övrətə dedi ki, bizə pul lazım deyil. Sənin bu kişinin gərək öldürülə. Sənin kişinin çox qürrələnilib erməni məclislərində deyirmiş ki,

müsəlmanlar mənim yanımda bir milçəkdir. Yarım milyon qoyub, onların hamısını məhv edərim.

Əlavə: Belə deyirlər ki, bu halətdə Lalayev Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına bir adam göndərib, özünü xilas edilməsini xahiş eləyir. Hacı buyurur ki, bu mənə dəxli olmayan işdir. Baş verən hadisə isə millət məsələsidir, mən nə deyə bilərəm?

Xülasə, Ağakərim nə qədər çalışdı ki, övrət Lalayevdən aralansın, mümkün olmadı. Qəflətən camaatın içərisindən naməlum bir şəxs övrəti güllə ilə vurub öldürdü. Ağakərim onu məzəmmət etdi. Sonra isə Lalayevə bir neçə güllə vurub öldürdü.

Lalayev qətlə yetirildikdən sonra hamı evdən bayıra çıxdı. Evin hər yanından üstünə neft çiləyib, od vurdular. Ev böyük partlayışlarla yanmağa başladı. Bu da onu göstərdi ki, Lalayevin evinin zirzəmiləri yeşik-yeşik hərbi sursat və partlayıcı maddələrlə dolu imiş. Evdən qalxan gurultunun və partlayışın səsindən yaxında olan adamlar qulaqlarını tutaraq hərə bir tərəfə qaçırdı. Ev sursatlarla birlikdə yanıb külə döndü. Deyilənə görə, bir ay sərəsər evdən tüstü kəsilmədi.

Belə deyirlər ki, Lalayevin xoşsifət gözəl bir qızı varmış. Həmin qıza heç kəs toxunmayıb, mehribanlıq göstərib və gətirib Hacı Zeynalabdinin qızlar məktəbində yaxşı əmin adamlara tapşırıblar.

Əlavə: Bakıda qırğın daha da şiddətlənərkən erməni tayfasından silahlı bir dəstə şəhərin küçələrində dolaşaraq hantbalları və əlsiz-ayaqsız qocaları tutub öldürürdü. Həmin vaxt Bakının din xadimlərindən birisi öz qonşularında olan övrət və uşaqları, eləcə də qocaları öz evinə cəm edib, darvazanı bağlamışdı. Bundan xəbər tutan erməni dəstəsi mollaının evinin yanına çatarkən

belə qərara gəldilər ki, Lalayevin əvəzini çıxmaq üçün bu mollanın evindəki övrət və uşaqları öldürüb, evə od vurub yandırsınlar. Bu əzm ilə evin darvazasını sındırıb içəri girmək istəyərkən, o biri tərəfdən ləzgi tayfasından bir dəstə onların üstünə gəldi. Ləzgilər erməniləri öldürüb, mollanın evində olan övrət-uşaqları erməni şərinə xilas etdilər. Ondan sonra ləzgilər xəncərlərini erməni qanından pak edib üz tutdular göy səmtinə və ərz etdilər ki, “Ya Məhəmməd, atamız-anamız sənə fəda olsun, sən dininin düşmənlərini məhv edib, cəhənnəmə vasil etdik. Bizdən razı oldunmu?” Xülasə həmin müdafiə günündə ləzgi tayfasının Bakı müsəlmanlarına köməyi çox oldu. Həmin gün onlardan beş nəfər şəhid oldu.

Ermənilərin Bakı qubernatorunu öldürməsi

Bakıda baş verən bu qırğından bir az sonra şəhər qubernatoru faytonda küçə ilə gedərkən bir neçə erməni faytonun üzərinə hücumla keçərək bomba atıb partlatmışlar. Bombalar faytonun yanında yerə dəyib partlayaraq faytonu darmadağın etmişdir. Partlayışdan ağır yaralar alan qubernator və atlar ordaca ölmüşdür.

Quldur ermənilərin biri tutulmuş, digərləri isə qaçıb gizlənmişlər. Sonra aparılan axtarış nəticəsində bu cinayətdə iştirak edən daha dörd erməni həbsə alınmışdır.

Deyilənlərə görə, həmin beş nəfər cani erməni dar ağacından asılaraq cəzalarına çatmışlar.

Bu əhvalatdan sonra bir müddət sakitlik oldu. Lakin ayrı-ayrı erməni fitnəkarları öz fitnə-fəsadından əl çəkməyərək, gizli əllərinə düşən müsəlmanları

öldürürdülər. Bu növ ədavətlər və xəyanətlər ara-sıra hər iki tərəfdən baş verirdi.

1905-ci ildə İrəvan şəhərində baş verən erməni-müsəlman əhvalatı

Hansı vilayətdə ki, İrəvan ermənilərindən bir neçə nəfər tapılırdı, mütləq orda bir iğtişaş baş verirdi. Bu İrəvan erməniləri çox xudpəsənd, kinli və cinayətkardılar.

İrəvan şəhərinin müsəlmanlar yaşayan 80 evdən ibarət məhəlləsinin ermənilərlə iğtişası baş verib. Bu iğtişanın başlanmasına səbəb olan ermənilər həmin məhəllədə müsəlmanların imarətlərini gülləbaran etməyə başladılar. Ermənilərə nisbətən müsəlmanların bu məhəllədə az olmasına baxmayaraq, ermənilərə qarşı müqavimətdə mətanətlə dayandılar və onlara böyük zərbələr endirdilər. İki tərəfdən üç gecə-gündüz davam edən güllə yağışının altında qırx nəfər erməni, iki nəfər isə müsəlmanlardan öldürüldü. Üç gündən sonra güllələri tükəndiyinə görə gecə vaxtı müsəlmanlar həmin məhəllədən qaçmalı oldular. Əhvalatdan xəbərdar olan ermənilər müsəlmanların evlərinə doluşub, onların mal-dövlətini qarət etməyə başladılar. Fürsət tapıb qaça bilməyən beş nəfər övrət və üç nəfər uşaq bir evin küncünə qısılaraq qorxudan titrəyə-titrəyə ağlayırdılar. Ermənilər əllərinə düşən kitablara və Qurani-Kərimə od vurub yandırdılar. Onların qoca qadın və kişilərə, eləcə də uşaqlara etdikləri zülmü qələmə almaq çox çətinidir.

İrəvanda ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdiyi qəddarlıqları və əzazilliyi şəhərin ətraf kəndlərində yaşayan müsəlman kürd tayfaları eşidən kimi silahlanaraq atlara minib, qəzəblənmiş aslan kimi nəre

çəkə-çəkə üz qoydular İrəvanda qırğın olan yerlərə. Yollarda əllərinə düşən erməniləri öldürüb, mallarını talan edib, evlərinə od vurub yandırırtdılar. Ermənilərin qaçanları gəlib bir böyük kənddə cəm olmuşdular. Həmin kənddə dövlətin divanxanası və bir az qoşunu var idi. Həmin qoşun erməni-müsəlman arasında gedən qırğını dayandırmaq üçün kürdlərə mane oldular. Qafqaz canişininin göstərişi ilə cənab Şeyxülislam həzrətləri katolikos Hayrik ilə gəlib məsciddə və kilsədə dualar və xütbələr oxuyub, xalqa nəsihətlər verdilər. Bununla da iki xalq arasında gedən qırğınları dayandırdılar.

Bu əhvalatdan sonra erməni qımdatları başqa şəhər və kəndlərə dağılaraq yerli erməni əhalisini müsəlmanlara qarşı davaya qaldırmaq üçün onlar arasında təbliğat aparmağa başladılar. Uzaqgörən və davaya qoşulmaq istəməyən ermənilər qımdatların bu fitnə-fəsadlarından uzaq olmağa çalışırdılar. Qımdatlar isə belə erməniləri fürsət düşən kimi tutub öldürürdülər.

Həmin tarixdə, yəni 1905-ci ildə Tehran və onun ətrafında, eləcə də Xorasanda vəba xəstəliyi yayılmışdı. İki ay davam edən bu xəstəlik nəticəsində hər gün təqribən yüz adam ölürdü.

1905-ci ildə Naxçıvanda baş vermiş erməni-müsəlman əhvalatı

Elə ki İrəvanın fitnə-fəsad törədən erməniləri Naxçıvana gəldilər, orda vəziyyət gərginləşdi. Naxçıvan erməniləri neçə illərdən bəri tedarük etdikləri vuruş sursatlarını – topları, bombaları, beşaçılanlar tüfəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar. Hərbi sursatları keçidlərdə və gizli mövqələrdə yerləşdirdikdən

sonra dükən-bazarları bağlayıb, bütün icma ilə qalxıb mövqelərdə hazırladıqları silahdan qəflətən müsəlmanlar üzərinə guruhur atəş açmağa başladılar. Əhvalatdan xəbərsiz və dükən-bazarda öz işləri ilə məşğul olan biçarə müsəlmanlar çaş-baş qalıb, bilmədilər nə etsinlər. Kimisi fürsət tapıb dükənı bağladı, kimisi tapa bilməyib, açıq qoyub canını qurtarmaq üçün evlərinə qaçdılar. Yarım saata tufəngi olan tufəngini, tapançası olan tapançasını, olmayanlar isə xəncər, külüng, balta, dəhrə və ağac götürüb, ermənilərin müqabilinə gəldilər və onlarla davaya başladılar. Silahsız müsəlmanlar münasib fürsətlərdən istifadə edərək qəflətən erməni silahlılarının üzərinə hücum edib əllərindəki balta, dəhrə, ağacla vurub onları yerə yıxaraq tufəng və patrondaşlarını alıb, üz qoydular davaya. Müsəlmanlara kömək gələne kimi hər iki tərəfdən ölənlər oldu. Bir para yerlərdən gələn müsəlmanlar nəre çəkərək üz qoydular ermənilərin üstünə. Hər tərəfdən ermənilər böyük tələfata məruz qaldılar və vəziyyəti belə görüb üz qoydular qaçmağa.

Şəhər erməniləri məğlub olandan sonra müsəlmanlar üz qoydular erməni kəndlərinə. Həmin kəndlərdə ələ düşən erməniləri öldürüb, mal-dövlətini talan və qarət etməklə bərabər evlərinə od vurub yandırdılar. Bu kəndləri darmadağın etdikdən sonra üz qoydular Naxçıvan qəzasındakı Böyük Badamlı kəndinə. Həmin kəndin bütün erməniləri – gənc və qoca, böyük və kiçik öz külfətləri ilə müsəlmanların qarşısına çıxdılar. Tam ehtiramla kəlmeyi-şəhadəti deyib müsəlmanlığı qəbul etdiklərini bildirdilər. Müsəlmanlar onları çox sevinclə sakitləşdirib, böyük ehtiramla oradan geri qayıtdılar. Bu xəbər hər tərəfə yayıldı. Erməni qəzetləri yazırdı ki, müsəlmanlar bu qədər qətl və

qarətlə kifayətlənməyib, erməniləri məcburi şəkildə öz dinlərindən döndərib müsəlman edirlər.

Bu əhvalat dövlətə və divan əhlinə çatan kimi hökm elədilər ki, durmadan İrəvan qubernatoru həmin kəndə getməlidir. İrəvan qubernatoru Əlixanov çoxlu kazak götürüb, qoşunla Badamlı kəndinə gəldi. Əlixanovun görüşünə gəlmiş müsəlman dinini qəbul edən ermənilər onu salamlayarkən Əlixanov onların salamını rədd edərək buyurdu ki, erməni qəzetlərinin yazdığına görə müsəlmanlar sizləri zor və hədə-qorxu ilə öz dininizdən döndərərək, müsəlman ediblər. Əgər həqiqət belədirsə, kazak qoşunu burada qalıb, sizi qorumağa hazırdır. Sizə qarşı heç kəs qüvvə işlədə bilməz. Yeni İslam dinini qəbul etmiş ermənilər cavab verdilər ki, bizi heç kəs zor və hədə-qorxu ilə müsəlman etməyib. Əksinə, biz özümüz könüllü olaraq, öz razılığımız və rəğbətimizlə İslam dinini qəbul etmişik. Bu cavabı eşidən Əlixanov camaata heç bir söz demədən geri qayıdıb getdi.

1905-ci il Təbriz əhlinin əhvalatı

Naxçıvanda, İrəvanda və Bakıda baş verən iğtişaşlar zamanı İran təbəələrindən olan müsəlman camaatından da məzlum və şəhid olduğunu eşidən Təbriz əhli buna dözməyib qəzəblənir, bazar-dükanı bağlayıb üz qoyurlar erməni məhəllələrinə tərəf. Onlar yuxarıda göstərilən şəhərlərdə nahaq yerə öldürülmüş müsəlmanların qanının əvəzini almaq üçün ermənilərin üstünə gedirlər. Əhvalatdan xəbərdar olan ermənilər dəhşətə gələrək böyük-küçük, övrət-uşaq qapıları bağlayaraq dad-fəryad qoparıb və əhvalatı Təbriz hakiminə çatdırırlar. O isə erməniləri mühafizə etmək üçün erməni-müsəlman məhəllələrinin arasına qoşun yeridir. Qoşun dəstələri

tüfənglərini çəkib atəşə hazır vəziyyətdə dayanırlar. Bununla da Təbriz hakimi ermənilərin öldürülməsinin və evlərinin qarət edilməsinin qarşısını aldı. Bir neçə gün ərzində Təbrizdə sakitlik yaradıldı. Bundan sonra Təbriz hakiminin əmri ilə ermənilərdən bütün silah və sursatın (tüfəng, güllə, tapança və s.) hamısını yığdılar. Təbrizin erməni camaatı teleqraf və məktubla katolikosa və yerli din xadimlərinə müraciət etdilər ki, ermənilər sakit oturub ədavət törətməsinlər. Çünki əks təqdirdə biz burada müsəlman əhli tərəfindən qətlə yetirilə bilərik.

Xorasan əhvalatı

Əlavə: Yenə bu tarixdə etibarsızlığı, nahaq yerə qan tökməyi və müsəlmanlara qarşı qəddarlığı ilə hamıya yaxşı məlum olan erməni tayfası bir para müsəlman əhlini guya ermənilərin özündən qorumaq və mühafizə etmək üçün onları şirin dilə tutub öz evlərində sığınacaq verirlər. Sonra isə onları qətlə yetirib, bədən üzvlərini kəsmiş, başlarına nal və mismar çaldıqları müsəlmanlara məlum olmuşdur. O cümlədən, Xorasan əhli də bu əhvalatdan xəbərdar olan kimi qəzəblənib, həmin saat tökülülər erməni dükanlarının üstünə. Nə qədər mal və əşyaları var idi talan və tarac etdikdən sonra özlərini də qətlə yetirmək istəyərkən bir para divan əhli tez bunun qarşısını alaraq ermənilərin qətlə yetirilməsinə imkan vermirlər.

Əlavə: 1905-ci ildə Tiflis şəhərində Qafqaz namestniki (canişini) öz övrəti ilə faytona minib küçələrin birindən keçdiyi zaman çoxdan fürsət axtaran erməni qımdatlarından 4 nəfər həmin faytonun üzərinə hücum çəkərək xəncər ilə namestniki bir neçə yerindən

yaralayib qaçdılar. Canişinin yanında olan kazak erməninin birini öldürdü, o biriləri isə qaçıb gizləndilər.

Əlavə: Yenə bu tarixdə divana qulluq edən bir ləzgi müsəlmanını rus xəzinəsinin qabağında ermənilər tapança ilə vurub öldürdülər. Əhvalatdan xəbərdar olan Şuşa qalasının müsəlmanları böyük bir icma ilə gedib həmin ləzginin cəsədini tabuta qoyub böyük məscidin həyətinə gətirirlər. Qüsl verdikdən sonra isə aparıb qəbiristanlıqda dəfn edirlər. Müsəlmanların qəzəbindən ehtiyat edən ermənilər acizənə surətdə üzrxahlıq etdilər ki, həmin ləzgini rus bilib öldürüblər. Ona görə qatilin bağışlanmasını xahiş etdilər.

Əlavə: Yenə bu tarixdə Şuşa qalasında erməni camaatı rus tayfasından bir böyük vəzifəli şəxsi tapança ilə öldürdülər. Həmin bu rus Qalaya gələndə kasıb olduğundan bir manata belə möhtac imiş. Amma öləndən sonra onun evindən külli miqdarda nəql pul və əşya çıxmışdır. Buradan aydın oldu ki, o, dövlətə xəyanət edib erməni və müsəlmanlardan rüşvət almış.

Xülasə, erməni tayfası bu qəbil şəxslərdən Qalada və kəndlərdə çox öldürürdülər.

Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlmanlar onlara (ermənilərə) mehribanlıq və hörmət göstərirdilər. Belə ki, bu tarixdə Şahnəzərov nəslindən Qriqor ağa adlı birisi vəfat etmişdi.

Müsəlmanların əyan və əşrafları toplaşib onun dəfn mərasimində iştirak etdilər. Qriqor ağanı tabuta qoyub müsəlmanlar öz qayda-qanunları ilə çiyinlərinə alaraq qəbiristanlığa aparıb dəfn etdilər. Onun özü və ata babaları (Bəhram bəy, Cəmşid bəy Məlik Şahnəzər) müsəlmanlara çox böyük rəğbət bəslədiklərinə görə Qalanın müsəlman camaatı bir neçə gün yas

mərəsimində iştirak etdilər. Hətta Cəmşid bəyin bir bacısı Hurizad xanım mərhum İbrahim xanın arvadı idi. Bu xanımın övladı olmadığına görə böyük məscidin həyətində otaqlar tikdirərək vəqf etdirdiyi otaqlar indi də qalmaqdadır. Cəmşid bəyin özü Rəhim bəyə vəsiyyəət etmişdi ki, öləndə məni erməni qəbiristanlığında dəfn etməsinlər. Cəmşid bəy öləndə Rəhim bəy Şuşada olmadığından ermənilər onu aparıb öz qəbiristanlıqlarında dəfn etmişdilər. Rəhim bəy gələndən sonra dərhal Cəmşid bəyin tabutunu erməni qəbiristanlığından çıxarıb kənar yerdə dəfn etdilər.

1905-ci il Şuşa şəhərinin əhvalatı

Şuşa qalasında erməni tayfasının bir para nalayiq işlərinə müsəlmanlar dözmədiyindən hər iki tayfa arasında böyük bir iğtişaş baş verdi və az qaldı ki, qan su yerinə axsın. Hər iki tərəfdən xeyirxah məsləhətçilər odu yatırmağa çalışdılar. Bir neçə dəfə erməni xəlifəsi və keşişləri, eləcə də min nəfərə yaxın əyanlar və bazar əhli məscidə gəlib dualar və xütbələr oxudular. Bununla da müsəlmanlarla sülhü bərqərar eləyib şad və xürrəm geri qayıtdılar.

Neçə dəfə ermənilər tərəfindən bu növ qərəzli düşmənçilik hərəkətləri baş vermiş, lakin erməni xəlifəsi hər dəfə bir dəstə adamla qazinin evinə gələrək qan tökülməsinin qarşısını almışdı. Bu hal uzun çəkmədi. Bir gün müsəlman cavanlardan bir neçəsi bazara gəlib qəflətən qışqıraraq dedilər ki, ay müsəlmanlar, nə qafil oturmusunuz? Ermənilər tökülüb təzə məhəlləni tar-mar edirlər. Bazar əhli bu dəhşətli xəbəri eşidən kimi qəzəbləndi. Və həməən anda dükanları bağlayıb, bazar camaatının bir parası silahlarını götürüb Təzə məhəlləyə

tərəf yüyürdülər. Bir parası isə tufəng və tapançalarını doldurub bazarda olan ermənilərin üzərinə hücum çəktilər. Ermənilər bu vəziyyətdən qorxuya düşüb kimisi dükanı bağlayıb qaçdı, kimisi isə dükanın içinə girib qapını daxildən bağlayıb gizləndi. Bəziləri isə qonşuluqda olan müsəlman evlərində gizlənib özlərini xilas etdilər. Bu iğtişaş başlayarkən Təzə məhəlləyə getmiş silahlı adamlar geri qayıdıb xəbər gətirdilər ki, deyilənlər yalandır. Odur ki, mollalar və seyidlər gəlib ermənilərə təskinlik verdi ki, bu iğtişaş səhvən olub. Bazar əhlinin tələbi ilə yalan danışmış adamı tutub çəkə-çəkə bazara gətirdilər. Onlar yığışib söyə-söyə bu yazığı o qədər döydülər ki, az qaldı ölsün. Binəvanın başına o qədər vurmuşdular ki, beyni xarab olub dəli olmuşdu. Uzun müddət müalicə olunmadı. Sonra Tiflisə aparsalar da, orada müalicənin əhəmiyyəti olmamış, 1323 (1905)-cü ilin zilhiccə ayında vəfat etdi. Həmin adam hamamçılardan Kərbəlayı Abbasın oğlu Məşədi Qurban idi.

Bu günlərdə şəhərdə iki məşhur şəxs vəfat etmişdi. Bu xəbəri eşidən müsəlmanlar 3 günlüyə dükən - bazarı bağlayıb məscidi-camedə matəm saxladılar. Erməni xəlifəsi bu xəbəri eşidən kimi camaatı ilə məscidə gəlib başsağlığı verir və öz adətləri ilə İncildən dua oxuyub gedirdilər. Beləcə, ermənilərlə müsəlmanlar alış-veriş edib bir müddət sakit dolandılar. Amma hər tərəfdən xəbər gəlirdi ki, erməni qımdatlarının arasında dava etmək xüsusunda böyük məsləhətləşmələr gedir. Onların, yəni qımdatların üçdə iki hissəsi müsəlmanlarla dava etməyi hələlik məsləhət bilmirdilər. Qalan üçdə bir hissəsi isə davanın zəruri olduğunu söyləyirdilər. Onların qarşısında qoyduğu məqsəd bütün

müsəlmanların evini tar-mar etmək, özlərini qətlə yetirmək, Şuşa qalası kimi möhkəm bir şəhəri ələ keçirmək, ondan sonra isə tədərük etdikləri bütün silahlarla ruslara qarşı müharibə elan edib azadlığa nail olmaq idi. Bu arada bir nəfər gəlib müsəlmanlara xəbər verir ki, bir iranlı qərib seyid erməni ilə alış-veriş edəndə erməni ona nalayiq sözlər deyərək hörmətsizlik edib. Xalq bundan hiddətlənərək məscidin həyətinə toplaşdı. Mən də məscidə gəlib həmin təhqir olunmuş seyidi görmək üçün onun dalınca bir adam göndərdim. İçəridə və bayırda müsəlman camaatı qaynaşırdı.

Erməni məhəlləsinin hakimi Qasım bəy (müsəlman) bizim yanımıza gəldi. Vəziyyəti belə görüb həmin hakim Kiki (erməni) adlı Duma deputatına bir məktub yazır və qeyd edir ki, həmin müqəssir erməni bir qrup adamla gəlib seyidlə barışsın ki, bu iğtişaşa son qoyulsun. Həmin Kiki müqəssiri 30 nəfərəcən sövdəgər ermənilə birlikdə bizim yanımıza gətirdilər. Levon adlı müqəssir gəlib seyidin əlini öpdü, üzr istədi və beləliklə də, camaat sakitləşdi.

Belə tədbirlər nəticəsində hiddətlənmiş camaatı sakitləşdirmək mümkün olurdu. Odur ki, müsəlman və erməni böyükləri, eləcə də qazi və keşişlər bir din xadimi və iki nəfər mülki şəxsdən ibarət qruplar yaradıb kənd yerlərinə və bağlara göndəridilər, əhaliyə nəsihətlər verib sakitləşdirdinsilər. Bununla da iki millət arasında baş verə biləcək iğtişaşın, müvəqqəti də olsa, qarşısını aldılar. Bir neçə vaxt bu iki xalq arasında sakitlik yarandı. Buna baxmayaraq, ermənilər öz fitnə-fəsadlarından əl çəkmirdilər. Sadələvh müsəlmanlar isə onların bu hiylələrinə inanıb heç bir tədbir görmürdülər. Amma bu hiyləgər tayfa gizləncə tədərük görüb yollar

üzərində, gizli yerlərdə və hündür qayalarda səngərlər yaradırlar. Onlar müsəlmanlarda olan silahları ələ keçirmək üçün belə bir hiylə işlətdilər. Əgər tüfəng bazarda 20 manata satılırdısa, onlar 100 manata, tapança 6 manata olduğu halda, 30 manata alırdılar. Sadədil müsəlmanlar silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alındığını görüb evlərində nə qədər silah və sursat var idisə, tamamən ermənilərə satdılar. Dövlətin başı yapon-rus müharibəsinə qarışdığına görə Qarabağda baş verən iğtişaclara məhəl qoymurdular.

Dövlətin göstərişi ilə bu iki tayfa arasında sülh yaratmaq üçün və hər cür iğtişacların qarşısını almaq üçün müsəlmanlar toplaşib bir neçə nəfər tədbirli adam seçib bir məclisi-xeyriyyə yaratdılar.

Həmin seçilmiş şəxslər müsəlman camaatına xəbər etdi ki, erməni tayfası hiylə işlədərək müsəlmanlardan silahı toplamaq məqsədilə həmin silahları olduqca baha qiymətə alırlar. Axırda həmin silahlarla müsəlmanların özlərini qətlə yetirəcəklər. Bundan sonra müsəlmanların ermənilərə silah və sursat satması qadağan edildi. Hər məhəlləyə xüsusi adamlar təyin edildi ki, hər kəsin erməni tayfasına silah satmasına imkan verilməsin. Hər ailəyə tapşırıldı ki, öz imkanını daxilində bir və ya iki tüfəng, tapança və patronlar alıb evində hazır saxlasınlar. Odur ki, müsəlmanlar satdıqları silahların əvəzinə, birə-beş satdıqlarından da baha qiymətə yeni sursatlar almaq məcburiyyətində qaldılar. Bundan sonra müsəlmanlar ermənilərin hiylələrindən agah olub bir balaca ayıldılar. Evlərdə lazım olan ərzaq tədarükü də görməyə başladılar. Kənd yerlərində yaşayan camaatı da ermənilərin bu hiyləsindən xəbərdar etdilər və silah almalarını məsləhət gördülər.

Vəziyyəti belə görə ermənilər yavaş-yavaş müsəlman bazarlarından köçməyə başladılar. Lakin onların bir parası müxtəlif səbəblər gətirərək köçməyə də dükanlarında olan malların hamısını erməni məhəllələrinə köçürdülər. Amma erməni məhəlləsindəki bazarda dükanları olan müsəlmanlara deyəndə ki, müsəlman məhəlləsinə köçün, onlar “ermənilər bizim dostumuzdur, onlardan bizə və bizim malımıza heç bir xəter dəyə bilməz”, - deyə cavab verdilər.

İrəlidə özlərinə dost hesab etdikləri bu tayfanın erməni məhəlləsindəki dükan sahiblərinin başlarına hansı müsibətləri gətirdiklərini yazacağıq. Müsəlmanlarla dava etmək və qırğın salmaq fikrində olan qımdatlar bütün yığıncaqlarda erməniləri müsəlmanlara qarşı təhrik məqsədi ilə deyirdilər:

“Ah-ah, Bakıda Lalayevin qanı yerdə qaldı, İrəvanda filan qardaşımıza zülm oldu, Naxçıvanda bir o qədər qardaşımızı öldürdülər, filan qədər övrət və kişiləri müsəlman etdilər. Onsuz da əvvəl-axır hamımız öləcəyik. Odur ki, yaxşı olardı xalqımız yolunda ölək və qardaşlarımızın qanını alağ”.

Onlar belə fitnə-fəsadlara təhrik etmək məqsədi güdən söhbətlərlə ermənilərin qulaqlarını doldurub hər gün müsəlmanlara qarşı bir fitnə törədirdilər.

Bu günlərdə padşahlıq postundan üç nəfər rus bir çamadanda padşahlıq xəzinəsinə qırx üç min manat nəqd pul, nə qədər veksəl apararı zaman divarın arxasından çıxarı erməni qımdatları həmin rus xadimlərini öldürüb pulu çamadanla götürüb qaçmışlar. Bu məbləğdə böyük pul ermənilərin əlinə keçdikdən sonra onların müsəlmanlara qarşı düşmənçilikləri və

fitnə-fəsadları daha da artmağa başladı. Sonra öz aralarında müsəlmanlara qarşı bir hücum planı hazırladılar. Bu planda hücumun tarixi və vaxtı saatlara qədər hesablanmışdı. Plana əsasən, Qalada olan müsəlmanların hamısı böyükdən kiçiyə qədər qırılmalı, malları talan edilməli, ev-eşikləri isə yandırılıb xarabaya döndərməli idi. Bu məzmununda planı müzakirə etmək üçün bir erməni hakiminin yanına apardılar. Həmin şəxs planla tanış olduqdan sonra onlara dedi:

“Bu yazdığınız hünərlər sizdə vardırımı?”

Onlar cavab verdilər:

“Görərsən ki, dörd saat ərzində bütün müsəlmanları qırıb, məhəllələrini tar-mar etdikdən və Qalanı ələ aldıqdan sonra rusların başına nə gətirəcəyik”.

Hakim buyurur ki, iddianız çox böyükdür, amma vaxtınız çox azdır. Qımdatlar söylədilər ki, səkkiz saat olmasın, on iki saat olsun. Axır ki, bu sutkada, yəni bir gecə-gündüz ərzində görəcəksən ki, 12 saatdan sonra müsəlmanların böyük məscidində nahar edəcəyik, 24 saatdan sonra isə Xan sarayı üzərində öz bayrağımızı qaldırıb, Qalanı tamamilə öz əlimizə alacağıq.

Həmin hakim buyurdu ki, bunu mənim ağılım kəsmir, sizin dediyiniz sözlər xəyal və mənasızdır.

Bu sözləri eşidən kimi qımdatlardan birisi təkəbbür və qəzəblə planı onun əlindən alıb yoldaşları ilə birlikdə öz evlərinə qayıtdılar.

Ermənilər öz tayfasını mənəvi baxımdan bu iğtişaşa hazırlamaqla, bütün küçələrdə və səngərlərdə hazırlıq görməklə bərabər, başladılar müsəlmanlara sataşmağa.

Bu işdən xəbərdar olan bir erməni övrəti deyir ki, bizim qımdatların bu tədbirdə böyük səhvləri var. Bundan ötrü ki, mən bir kasıb övrətəm, dörd uşağım var.

Bir toyuğum neçə gündür azıb, orda-burda yumurtlayır. Artıq üç gündür ki, mən və dörd uşağım o bircə toyuğun öhdəsindən gəlib onu tuta bilmirik. Bir halda ki, beş nəfər bir toyuğun öhdəsindən gələ bilmir, bəs bizim bu qımdatlarımız bu qədər yığılmış erməni ilə milyon-milyon müsəlmanların öhdəsindən necə gələcək?

Xülasə, ermənilər öz fitnə-fəsadlarını davam etdirirdilər. Bir gün küçələrin çırağını yandıran Kərbəlayi Məmmədhüseyn adlı bir nəfər səhər tezdən çıraqları söndürərkən üç nəfər erməni Şahlıq körpüsünün yanında bu yazığı nərdivandan yerə salıb neçə yerindən doğradılar. Onun dad-fəryadını eşidənlər yüyürüb hadisə yerinə gəldilər. Kərbəlayi Məmmədhüseyn qan içində çapalayır, o hələ ölməmişdi. Ondan soruşanda ki, səni bu hala kim salıb. Dedi ki, üç erməni məni xəncərlə beləcə doğradı. Yazıq bu sözləri deyib öldü.

Bu əhvalat müsəlmanlara çox təsir etdi. Müsəlman komissiyaları dum divanına toplaşib ermənilərdən o yazığın qanını istədilər.

Bu əhvalatdan sonra erməni qımdatları müsəlmanlara poçt ilə göndərilən bağlama və əmanətlərin içərisində silah və sursat olmasından ehtiyat edərək onları gizlicə yoxlayırlarmış.

Qarabağın Şuşa şəhəri və ətrafında baş verən erməni-müsəlman iğtişəşləri və ermənilərin məğlub olması

Ermənilər öz qarşılıqlarına qoyduqları məqsədlərinə çatmaq üçün durmadan səngərlər tikir, müxtəlif tədarüklər görür, vilayətlərdən və kəndlərdən Şuşaya

kömək gətirirdilər. Odur ki, şəhər erməni tayfası ilə dolmuşdu.

Mən, Mir Möhsün Nəvvab evim erməni məhəlləsinə qonşu olduğuna görə qarşından gələn təhlükəni nəzərə alaraq şəhərin bir neçə izzətli şəxsləri evimi dəyişməyi mənə məsləhət bildilər. Həmin xahişə binaən bir gecə əyləşib diqqətlə sual etdim ki, bu davada fəth, nüsrət və qələbə biz müsəlmanlarla olacaq, yoxsa erməni tayfası ilə? İstixarə etdikdən sonra bu növ cavab zühura gəldi:

Qələbə yaxın günlərdə sizinlədir.

Bütün düşmənlər sizin ayağınızın altındadır.¹

Sonra bu beyti yazıb qazixanədə yığıncaqda söylədim. Bir para adamlara isə bu beyti yazıb verdim ki, cürətləri daha da artsın, ümitsizlər cəsarətə gəlsinlər.

İkinci dəfə istixarə etdim ki, mənim evim kilsəyə yaxın olduğundan ona zərər dəyər, ya yox? Zərər dəyərsə, köçüm. Belə cavab gəldi:

Baxmayaraq ki, sənin evin kilsəyə yaxındır,

Qəm yemə, axırı xeyirlidir.²

Bundan sonra Allah-təalanın köməyinə arxalanaraq evimdən köçmək fikrindən daşındım. Allah-təalaya dualar oxuyub, onun köməyinə ümid bağladım.

Xülasə, seçənbə günü (çərşənbə axşamı) günortadan sonra camadi üs-sani ayının 23-də 1323-cü ildə (16 avqust 1905-ci il) ermənilər hücumla başladılar. Erməni qımdatları dəstə-dəstə olub bir dəstə Köçərli məhəlləsinə, bir dəstə Yuxarı Xəlifəli qapısına, başqa bir dəstə isə meydana tərəf getdilər. Qalan ermənilər isə

¹ Beyt fars dilindən sətri tərcümədir.

² Beyt fars dilindən sətri tərcümədir.

səngərlərə doldular. Köçərli məhəlləsində qədim bir tayfaya mənsub, gözəl ev-eşiyi olan doxsan yaşlı Abbas bəy adlı bir nəfər yaşayırdı. Köçərli məhəlləsinə gedən dəstənin içərisində olan Çopur bəyin oğlu və Kolya adlı iki erməni Abbas bəyi çağırdılar. Abbas bəy evdən çıxanda ona dedilər ki, sən bizim qonşumuzsan, səninlə bizim işimiz yoxdur. Sonra isə Abbas bəyi sözə tutub tufənglə vurdular. O biçarə al qana boyanıb yığıldı. Ermənilər bir neçə güllə də Abbas bəyin yeganə oğluna və qardaşı oğluna vurub hər üçünü öldürdülər. Bundan sonra evə benzin və neft töküblə odladılar. Öldürülənlərin də meyidlərinə od vurdular. Bundan sonra ermənilər üç gün idi ki, gəlin gətirmiş Nuşirəvan adlı bir yazığı da güllə ilə vurub öldürdülər. Sonra isə gəlinin cehizinə və evə, eləcə də meyidlərə neft töküblə evlə bərabər yandırdılar. Beləliklə, onlar on beşə qədər evi mal-dövləti ilə yandıraraq külə döndərdilər. Ev sahibləri övrət-uşaqla çıxıb qaçsalar da, onlardan iki-üç nəfəri şəhid oldu.

Xəlifəli qapısına gedən erməni dəstəsi isə on evə hücum etdilər. Ev sahibləri xəbərsiz olduqlarından onların arasında çaşqınlıq düşdü. Ermənilər bu evləri gülləbaran etdilər. Bu evlərin sakinləri qaçıb yaxındakı rus kazarmalarına doldular. Buna baxmayaraq, üç nəfər erməni gülləsinin qurbanı oldu. Ermənilər isə müsəlmanların mal-dövlətini talan edib evlərinə od vurub yandırdılar.

Əlavə: Meydandakı qımdat dəstəsi isə bazara gəlib əlləri ilə bütün dükanlara işarə etdikdən sonra ermənilər şaraqqa-şaraq dükanları bağlayıb əllərində tufəng və tapança ilə meydana töküldülər və böyük hay-küy

qalxdı. Onlar əvvəlcə iki nəfər Zarışlı müsəlmanı şəhid etdilər.

Ermənilərin bazarında on beşə qədər müsəlman dükənləri var idi. Ermənilər hücum edəndə bu dükənlərin hər birində bir və ya iki müsəlman var idi. Hücum başlayan kimi onların bir parası qaçdı, bir parası isə dükənləri bağlayıb içərisində qaldılar. Bir parası isə yaxın dostluq etdikləri erməni dükən sahiblərinin dükən və evlərinə pənah gətirdilər. Ermənilər isə onları güllə ilə qarşılıyib hamısını öldürdülər. Ermənilər müsəlman dükənlərinin qapılarını açıb, içəridəkiləri öldürüb, maldövlətlərini qarət və talan etdilər. Quru meyvələri isə yemək üçün səngərlərdə vuruşan qımdatlara göndərdilər.

Həmin gün erməni bazarına alış-veriş üçün gəlmiş müsəlmanlardan bir parası qaçıb canını qurtarsalar da, yaşlıları gülləyib öldürdülər. Ermənilər yara alanlara da rəhm etməyib tutduqları yerdə çox əzabla öldürürdülər. Bu qırğında ermənilər əllərinə keçən müsəlmanları böyük işgəncə ilə öldürərək onların burun-qulağını, cinsi əlaqə üzvlərini kəsərək başlarına mıx və mismar çalmışdılar. Meyidləri ip ilə sürüyüb dərələrə, xəndəklərə ataraq gizləyir, üstlərində olan pulları götürürdülər. Bəzi cəsədləri isə od vurub yandırırtdılar. Müsəlmanlar isə öldürdükləri adama bir yaradan artıq güllə vurmazdılar. Cəsədlərə isə toxunmayaraq, düşdüyü yerdə də qoyub gedərdilər. Dəxi namərdlik edib ermənilər kimi ölənə və cəsədə işgəncə verməzdilər.

Ermənilərin hücum etdiyi həmin gün müsəlmanlar heç nədən xəbərsiz öz işlərində və alverlərində idilər. Müsəlmanların əyan-əşrəfləri isə Cümə məscidində təziyə məclisində əyləşmişdilər. Mərhum olmuş lənbəranlı Mehrəli əfəndinin cənazəsini bir neçə molla

ilə Lənbərana göndərdikdən sonra onlar məsciddə təziyə saxlayırdılar. Bu zaman bir neçə nəfər gəlib xəbər verdi ki, nə oturmuşsunuz? Ermənilər dünyanı qarışdırıb, yuxarıda ələ düşəni öldürürlər. Oranın hakimi Xosrov bəy atla gedərkən nökrəri ilə birlikdə gülləbaran ediblər.

Xalq bu xəbəri eşidən kimi qalxıb məscidi və dükan-bazarı bağlayıb hər yana səs saldılar. Sonra salavat çəkib və “Ya Əli!” deyə qışqıraraq on beş dəqiqə ərzində igidlər və cavanlar silahlanıb, əllərində tufəng, tapança, qılinc, balta və bel, külüng və ling bazar və küçələrə çıxıb dəstə-dəstə hazır oldular. Onların “ura” sədası hər yana yayıldı.

Bu qovğa qalxarkən müsəlman bazarında olan erməni sövdəgər və sənətkarları qorxuya düşüb dükanları bağladılar. Onların bəzisi dükanların içərisində gizləndilər, bəziləri isə müsəlman evlərinə pənah gətirdilər. Müsəlmanlar onlara pənah gətirən erməniləri hörmətlə qarşılayaraq evlərində gizlədib mühafizə etdilər. Elə ki, gecə oldu, bazar darğası (polisi) İsmayıl bəy müsəlman bazarındakı dükanlarda gizlənmiş erməniləri ordan çıxarıb, dükanları bağladı, onları isə evlərinə aparıb orda saxladı.

Beləliklə, müsəlmanlar dəstələrə bölündükdən sonra əllərində silah nəre çəkə-çəkə erməni məhəllələrinə tərəf üz qoydular.

Otuz ildən bəri ermənilərin tədarük etdikləri və evlərdə, məxfi yerlərdə, qəbiristanlıqda, kilsələrdə, qayalıqlarda gizlətdikləri müxtəlif növ silahları bu gün aşkara çıxararaq müsəlmanlara tərəf yönəltdilər. Həmin silahlara sarılıraq müxtəlif səngərlərdən, evlərin pəncərələrindən və gizli yerlərdən küçə ilə gəlib-gedən,

evlərin balkonlarında dayanan və görünən böyük-kiciyi gülləyə tuturdular.

Erməni məhəlləsi şəhərin hündür yerində olduğundan və müsəlman məhəllələri aşağı yerində yerləşdiyindən onların mövqeyi daha əlverişli idi.

Əlavə: Şuşakəndin və Keşiş kəndin erməniləri müsəlman məhəllələrinin müqabilində Topxana deyilən yerdə səngərlər tərtib etmişdilər. Odur ki, ermənilər həmin kəndlərdən gəlib bu səngərlərdən də müsəlmanları atəşə tuturdular. Bütün bu hazırlığa baxmayaraq, Allah-təalanın köməyi ilə heç bir iş görə bilmədilər.

Müsəlmanlar da bir neçə yerdə səngərlər tərtib etmişdilər. Birinci səngər Vəzirzadələrin evinin qabağında, ikinci səngər isə Hacı Həsən Qaraşirzadənin evinin içində və baş tərəfində idi. Bu səngərləri tərtib edən və onların başçısı Abbas bəy Talib bəy oğlu idi. Üçüncü səngər isə Məşədi Kərimin və erməni Xaçatur oğlunun evləri idi. Bu səngərləri yaradan və onların rəhbəri bizim Mir İbrahim Ağamirzadə idi. Dördüncü səngər isə Ağadədəlidə idi. Onun da böyüyü və rəhbəri Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu idi. Beşinci səngər Təzə məhəllədə yerləşirdi. Onun rəhbəri isə Məşədi Abış Bəylər oğlu idi. Altıncı səngər isə mərhumə Gövhər ağanın evi və həyəti idi. Bu səngərin rəhbəri və istiqamətvericisi cənab Axund Molla Şükür idi.

Şəhərin əyanları və nücəbaları sakinləri, cavanları və igidləri müdafiəyə qaldıraraq səngərlərə göndərirdilər. Özləri də tez-tez gəlib səngərlərə baş çəkib gedirdilər. Xüsusən cənab Nəcəfqulu ağa, cənab Şeyx Hüseyin və cənab Axund Molla Qasım paltarını dəyişərək döyüşçü libası geyinmiş halda, tufəng

çiyində dəstə-dəstə Qala və Çöl cavanlarını götürüb “Ya Əli!” nərəsi çəkə-çəkə səngərləri gəzir, döyüşçüləri ruhlandırmaq üçün heyrətamiz sözlər və şüarlar deyirdilər.

Ermənilər hündür evlərdən və səngərlərdən müsəlman binalarını və küçələrini gülləbaran edir, xalqın gediş-gəlişinə mane olurdular.

Müsəlman tərəfdən isə İran konsulunun müavini Ağa Məmmədcəfər də cavanlarla məscidlərin minarələrinə çıxıb gözə görünən erməni quldurlarını güllə ilə vurub həyatlarını kəsirdilər.

Davanın ilk günü müsəlmanlar səngərlərdən güllə atmaqla erməniləri məşğul etdilər. Müsəlman səngərlərinin yaxınlığındakı erməni evlərinin bir parasının sakinləri qaçmış, bir parası isə darvazaları bağlayıb içəridə gizlənmişdilər. Müsəlmanlar səngərlərinin qarşısında olan həmin evlərin divarlarını lənglə deşib içəri daxil olur, od vurub yandırdılar. Od vurulmuş evlərin hamısını alov bürüdü. Ərşə qalxan alov ətraf kəndlərdən və qayalardan görünürdü.

İkinci gün ermənilərin evlərini yandıraraq onları geri oturtdular. Üçüncü gün ikinci və üçüncü səngərin igidləri Xoca Söhrab kilsəsi adlanan Böyük kilsəyə çatdılar. Evlərə düşmüş yanğın artıq gəlib Təzə kilsənin ətrafına çatmışdı. Ermənilər ordan da geri çəkildilər. Dördüncü səngərin cavanları isə gəlib Cəmşid bəyin evinə çatdılar.

Bir para adam Cəmşid bəyin və Bəhram bəyin evlərinin yandırılmasını məsləhət görmədilər. Çünki Şahnəzərovlar həmişə müsəlmanların dostu olublar. Buna görə də onlara hörmət əlaməti olaraq evləri yandırılmasın. Lakin qabaqcadan qərara alınmışdı ki,

hansı evdən müsəlmanların üzərinə güllə atıldı, o ev mütləq tar-mar edilməlidir. Cəmşid bəyin evinin balkonundan isə iki minə qədər güllə atılıb. Bu güllələrdən bir neçəsi uşaqlara dəyib yaralayıb. Yüz güllədən artıq isə məscidin taxtapuşuna, minarələrinə dəyib deşibdi. Bundan başqa bizim hörmətli seyyidimiz Mir Möhsün Ağanın hücrəsinin pəncərəsinə on iki güllə vurulub deşik-deşik edilmişdi. Amma yenə hörmət əlaməti olaraq evi yandırmayıb getdilər. O evin ətrafında qəbiristanadək od vurdular. Külək vasitəsilə ətraf evlərdən Cəmşid bəyin evinə də od düşüb yandı. Bəhram bəyin və Qriqor bəyin evləri də alovların çənginə keçdi.

Cavanlar evlərə od vurduqdan sonra qəbiristanlıqdan keçib yaxınlıqda yerləşən bir erməni fahişəxanasına çatdılar. Fahişəxananın darvazasını sındırıb evə on yerdən od vurdular. Orada olan erməni fahişələrinin bir neçəsi öldü, bir neçəsi isə bayıra qaçaraq müsəlman döyüşçülərinin ayağına sərilərək aman istədilər. Döyüşçülər onları bağışladılar.

Üçüncü gün hər bir müsəlman kəndindən yeddi yüzə yaxın atlı və piyada köməyə gəldi. Onlar səngərlərə paylanaraq döyüşü davam etdirdilər.

Bu davadan əvvəl erməni tayfası məktəb tikdirirdi. Həmin binanın tikintisində on səkkiz nəfər İran müsəlmanlarından fəhləlik edirdi. Dava başlayan kimi bina sahibi onları evə dolduraraq heç yana çıxmamalarını tapşırırdı və bildirdi ki, əks təqdirdə ermənilər onları görsələr, hamısını öldürəcəklər, sonra vaxt tapıb sizi yola salar. Onlar da bu erməninin sözünə inanıb evdə gözləməli olurlar. İranlı fəhlələrdən biri erməninin sözünə inanmayıb nə yollasa qaçıb canını

qurtarır. Ev sahibi isə axşam ermənilərə xəbər verib onlarla birlikdə İran fəhlələri gizlənən evə gəlirlər. Qələmlə yazılması qeyri-mümkün olan erməni vəhşiliyi nəticəsində orada olan 17 nəfər İran fəhləsi böyük zülm və işgəncə ilə öldürülür. Ermənilər onların başına mismar çalaraq əzdikdən sonra cəsədlərini bir dərəyə ataraq üstlərini peyinlə basdırırlar.

Müsəlmanlar əhvalatdan xəbərdar olduqdan sonra gedib onların cəsədlərini çıxarıb gətirirlər. Onların bəzilərinin cəsədləri parça-parça olduğundan təyəmmüm (təmizləyib) edib, o birilərinə qüsl verib kəfəne tutdular və hörmətlə Cıdır düzündə dəfn etdilər.

Qalaya kənd yerlərindən köməyə gəlmiş atlılar dalbadal şəhərə daxil olduqdan sonra dəstə-dəstə olub səngərlərə və keçidlərə doluşdular. Bir azdan sonra “Ya Əli!” nərəsi çəkib hücumə keçdilər. Onlar erməniləri geri oturdub evlərinə və dükanlarına od vurub yandırdılar. Hər hansı erməni qaraltısı görürdülərsə, gülləbaran edirdilər. Ermənilər get-gedə geri çəkilib, müsəlmanlar isə qələbə ilə irəliləyirdilər. Həmin gün səs-küy, çığırtı və “Ya Əli!” sədaları, tüfənglərin gurultusu və ermənilərin qışqırtısı yeri-göyü lərzəyə gətirirdi. Yanan evin və dükanların alovu və tüstüsü kəhkəşana yetişmişdi. Həmin günün gecəsi yanan evlərin işığına neçə mil məsafədə kağız yazıb-oxumaq mümkün idi. Vəzirzadələrin evlərinin qabaq səmtinə od vura-vura gedirdilər. İki yolun ortasında bir ev var idi. Müsəlmanlar ona da od vurmaq istəyərkən bir nəfər evdən çıxıb onların yanına gəldi və izzətlə cavanlardan xahiş etdi ki, Allah xatirinə bu evi yandırmayın! Çünki mən bu evi icarəyə götürmüşəm və külfətim hal-hazırda burada yaşayır, bütün mal-dövlətim bu evdədir.

Cavanlar həmin müsəlman kişinin dediklərindən sonra buyurdular ki, bütün evlərdən çox bu evi odlamaq fikrində idik. Çünki bir erməni bu evin altında şirəxana (tiryək çəkilən yer) dükkanı düzəltdi.

Həmin erməni gedib Allahın evini ziyarət etdikdən sonra gəlib bu şərəbxananı açıb, oraya hər gün, hər gecə fasiq, facirlər gəlib, bu dükanda müsküratdan içib, zinakarlıq və əlli cür fasiq əməllərlə məşğul olurdular. Evin yandırılmasının qeyri-mümkün olduğunu görən cavanlar qərara aldılar ki, heç olmasa onun altındakı şərəb və tiryək dükanını dağıdıb tar-mar etsinlər. Onlar bu məqsədlə dükanın qapısını sındırdılar və içəri daxil oldular. Gördülər ki, hər biri otuz-qırx pud şərəb tutan boçkalar vardır. Onlar güllə ilə boçkaları dəlmə-deşik etdikdən sonra şərəb sel kimi axmağa başladı. Rus kazakları isə əhvalatdan xəbərdar olan kimi bu axan şərəbləri vedrələrə doldurub aparmağa başladılar. Bir müddət üfunət iyindən o dükanın qabağından keçmək mümkün olmadı. Dükanda olan yüzlərlə şüşələrlə doldurulmuş cürbəcür içki və müskurat da çölə atılaraq sındırılmışdı. Bir neçə gündən sonra həmin evdə yaşayan müsəlman başqa bir müsəlman evinə köçmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Ondan sonra bu erməni evini dağıdıb tar-mar etdilər.

Məhəmməd adlı bir oğlan danışır ki, bütün aləmi insan çıxırtısı, nalələri, döyüşçülərin nərələri və tufənglərin səsləri bürüyəndə və evlər alovlanaraq yananda gördüm ki, bir rus keşişi yanan evlərin arasında icarə etdiyi evdən çıxaraq bir övrətlə müsəlmanların içinə gəldi. Həmin keşiş mənim əlimdən tutub dedi ki, sən in evin hardadır? Mən də dedim:

- O müqabildə görünən ev mənimdir.

Rus keşişi xahiş etdi ki, bu övrət yağından qorxduğuna və onların evlərini alov əhatə etdiyinə görə bir neçə gün onları öz evində saxlasın. Məhəmməd onları sakitləşdirib, öz evini onlara verməyə razı oldu. Bundan sonra rus keşişi ilə övrəti öz evinə gətirib onlara dedi:

- Nə qədər istəsəniz, bu evdə qala bilərsiniz.

Onlar Məhəmmədin evində üç gün qaldılar. Ara bir az sakitləşəndən sonra keşiş Məhəmmədi çağıraraq dedi ki, bu qədər ki, sən bizə hörmət etdin, bunun əvəzini çıxmağa bizim heç nəyimiz yoxdur. Qoy Allah-təala sənə əvəzini versin. Keşiş üzünü şərqə tərəf tutub çoxlu dualar oxudu və övrət də amin dedi. Ondan sonra onlar Məhəmmədlə əl tutub xudahafizləşərək yola rəvan oldular. Məhəmməd onları ötürüb geri qayıdır.

Əlavə: İkinci səngərdən yuxarı daşlıq yolda bir böyük imarət var idi. İmarət keşişli Xaçikinki idi. İçində kazak polku olurdu. Müsəlmanların səngəri o evin qabağında yerləşirdi. Müsəlman igidləri həmin mövqedə erməni səngərlərini gülləbaran edirdilər. Bir də gördülər ki, o evin taxtapuşundan bir neçə erməni və kazak onları gülləyə tutublar. Bunu görə kimi igidlər qışqıraraq tufənglərinin ağzını taxtapuş səmtə çevirib onların üstünə güllə yağdırdılar. Kazaklar bu fitnəkarlığın üstünün açılacağından ehtiyat edərək və böyüklərin tənbehindən qorxaraq taxtapuşdan endilər və öz mənzillərinə getdilər. Sonra məlum oldu ki, həmin kazaklar ermənilərdən pul və patron alıb müsəlmanlara qarşı ermənilərə kömək etmişlər. Sonra kazaklar ermənilərlə əlbir olub həmin evə od vurdular. Kazaklar da həmin yerdən köçüb ayrı yerdə məskunlaşdılar. Yenə

həmin gecə kazaklar ermənilərlə əlbir olub müsəlmanların səngərlərinə güllə atdılar.

Elə ki, sakitlik oldu, kazaklardan biri belə nəql etdi ki, bizim hər birimizə bir manat pul və iyirmi patron verirdilər ki, onlara kömək edək.

Əlavə: Davadan əvvəl Şuşanın erməni tayfası hər yerə kağızlar yazıb göndərərək kömək istəmişdilər. Həmin kağızların birini də Tiflis şəhərinə yazıblarmış. Tiflisdən neçə yüz erməni və gürcü gəlib Şuşada müsəlmanlara qarşı vuruşmuş və əksəriyyəti burada həlak olmuşdular. Belə ki, davadan sonra Tiflisə ancaq 60 nəfər qayıdır. Əhvalatdan xəbərdar olan gürcülər istəyirlər ki, toplaşib həlak olanların əvəzinə ordakı İran müsəlmanlarını qırsınlar. Lakin gürcülərin bir parası buna razı olmayıb mane olmuşdular.

Xülasə, ikinci səngərin cavanları ermənilərə güc gəlib onları geri oturtduqdan sonra gördülər ki, iki erməni övrəti və bir erməni kişisi “Ya həzrət Abbas!” deyə-deyə müsəlmanlara tərəf gəlirlər. Kənd yerindən gəlmiş müsəlmanlardan biri onların üstünə bir neçə güllə atdısa da, heç biri dəymədi. Buna kimi onlar səngərlərə çatdılar və ağlaya-ağlaya “Ya həzrət Abbas, bizə kömək ol!”, deyə müsəlmanlardan aman istədilər.

Bu üç erməni əsirini gətirib bizim evə (M. M. Nəvvabın evinə) qoydular. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında barışıq olduqdan neçə gün sonra həmin ermənilər öz yerlərinə getdilər. Erməni kişisinin adı Baxış, övrətdən birinin adı Bənövşə, o birinin adı Zəri imiş.

Müsəlmanlar hər ləhzə “Ya Əli!” nərəsi çəkə-çəkə səngərdən-səngərə irəli gedib hər saat qələbələr əldə edirdilər. Abbas bəyin dəstəsi yürüşünü davam

etdirərkən yolundakı evləri odlaya-odlaya Manas Muğdusi oğlunun evinə kimi çatdılar. Mir İbrahim və Ağa Şəmilin dəstələri isə litoqrafiya çapxanasına çatmışdılar. Dördüncü və beşinci səngərlərə rəhbərlik edən Əfrasiyab və Məşədi Abış bəy də öz dəstələri ilə sudxana istiqamətində hücumə keçərək gəlib oraya çatdılar.

Bu dəstələrin igidləri ermənilərin üzərinə yürüş edərkən cənab qubernator durbinlə baxırmış. Müsəlmanlar əllərində tufəng əyilə-əyilə gedib ermənilərin səngərlərinə daxil olaraq onları gülləbaran etdiyini görəndə qubernator əl-ələ vurub təəccüblə demişdi:

- Bu hünər heç yarımda da olmayıb. Heç bir nizam görməyən bir millətin belə bir hünər göstərərək səngərlər tutması çox qəribədir.

Kəndistan yerindən gəlmiş igidlər və yerli cəngavərlər bir-birinin ardınca küçələri və səngərləri tutduqca şur və fəğan, “Ya Əli!” sədası, “Ura-ura!” səsləri və tufəng gurultusu fələyə qalxırdı. Odlanan dükənlər və evlər hər tərəfdə alışıb yanırdı. Xüsusən taxtalarla dolu olan bir neçə dükənin alovu fələyin yanına qalxmışdı. Belə ki, həmin dükənlərin alovu dörd ağac məsafədən görünürmüş.

Kərkicahan kəndinin adamları deyirdi ki, həmin gün yağın vaxtı saysız-hesabsız yarım yanıb kağızlar dalbadal kəndin üstünə tökülürdü.

Müsəlmanlar Manas Muğdusi oğlunun evinə, yuxarı meydanın üstünə və Xublar oğlunun şirəxanasına kimi bütün dükən və evlərə od vurub yandırmışdılar. Eləcə də, dərədə olan neçə mərtəbəli evlər, dükənlər və karvansara tamamilə od tutub yanırdı.

Üçüncü səngərin adamları da kilsənin qiblə tərəfindən basmaxanaya qədər evlərə və dükanlara od vurmuşdular. Təzə kilsənin ətrafındakı evlər də yandırılmışdı.

Dördüncü səngərin əhli Cəmşid bəyin evinin dövrəsində olan imarətlərə vurduqları alovdan Cəmşid bəyin və Şahnəzərovların mülklərinə, üzbəüzdə olan evlərə, o cümlədən Ümrüd bəyin, Xandəmir oğlunun, Cavad bəyin və Ümrüd bəyin oğlanlarının evlərinə də od vurub yandırmışdılar. Bundan əlavə, sudxana və Duma divanxanası, xülasə bu qəbildən böyük evlər və ətrafında da olan imarətlər, dükanlar tamam alışıb yandı.

Kilsələr məbədgah olduqlarına görə onlara toxunmayıb od vurmədilər. Buna baxmayaraq, bir neçə tərəkmə darvazaya od qoyub kilsəni yandırmaq istəyərkən şuşalılar odu söndürüb onlara acıqlanaraq demişlər:

- Kilsə və məscidlərə hörmət etmək lazımdır.

Əlavə: Bunu da bilmək lazımdır ki, ermənilər Xəlfəli qapısının müsəlman evlərini, o cümlədən köçərlilərin, kazakların Süleymanın, Allahverdinin, Məşədi İsmayılın evlərini, sud və Duma divanxanalarını yandırmışdılar. Davadan əvvəl ermənilər sud və Duma divanxanalarını yandırıb günahı müsəlmanların üstünə yıxmaq istəyirdilər. Məhz dava başlanarkən həmin imarətləri yandırdılar ki, müsəlmanlar müqəssir hesab olunsun.

Elə ki, bu evlər yanmağa başladı, onların alovları və qığılcımları qərb tərəfə - erməni məhəlləsi tərəfə yönəldi. Vahid Allahın iradəsi ilə od-alovun hər tərəfə yayılmasının nəticəsi olaraq erməni məhəllələrinin əksər

evləri, imarətləri və dükanları içində olan əşyaları və malları tamam yanıb, divarlardan başqa bir şey qalmadı.

Kərbəlayı İsgəndərin əhvalatı

Kərbəlayı İsgəndər adlı bir şəxs mənə danışdı ki, dava günü biz üç nəfər yuxarı erməni bazarına çıxmışdıq. Bir də gördük ki, ermənilər bir-birinə qarışaraq dükanları bağlayır, əllərində tüfəng və tapança küçələrə çıxır, harada müsəlman görürdülərsə gülləyə tuturdular. Heç nədən xəbərləri olmayan silahsız müsəlmanlar isə bu hücumun qarşısında hərəsi bir tərəfə qaçır. Bəzisi qaçır, bəzisi yaralı canını qurtarmağa cəhd göstərir, bir qismi isə yaralı halda yığılıb qalırdı. Biz üç nəfər də bu vəziyyəti görüb dəhşətə gəldik və qaçmaq istədik. Lakin gördük ki, bütün dükanların qarşısında silahlı ermənilər dayanıbdır. Əgər qaçsaydıq, bizi hər tərəfdən gülləbaran edəcəkdilər. Əlacsız qalıb orada olan bir müsəlman papaqçı dükanına girdik. Dükanın sahibi Aslan adlı bir nəfər idi. Aslan durub tez dükanın qapısını çəkib içəridən bağladı və arxasına böyük şeylər qoydu ki, açılmasın. Bunu görən ermənilər tez qaçıb dükanı gülləyə tutdular. Güllələr qapını deşib içəri keçirdi. Biz isə içəridə hərəmiz bir divar dibinə qısılıb qalmışdıq. Mən birtəhər qalxaraq dükanın arxasındakı taxtanı çıxartdıqdan sonra ona bitişik olan ikinci dükana keçdik. Həmin dükanın sahibi də dükanı bağlayıb getmişdi. Gördük ki, dükanda bir dəstə lavaş və yanında da dolu bir qab su var. Sudan bir az içdik. Sonra fikirləşdik ki, nə edək. Axşam düşəndən sonra lavaşdan bir qədər yeyib sudan içdikdən sonra həmin dükanda gecələməli olduq. Lakin yata bilmədik. Səhər olan kimi mən qalxıb o dükanın bir tərəfinin divarının üstünü

açdım. Mənimlə orada olanlardan birisi dəmirçi Süleyman, o birisi isə Cəmil adlı bir şəxs idi. Mən divarın üstündən aşdığım yerdən gördüm ki, bazar-dükən, ev-eşik tamam od tutub yanır. Alov artıq biz olan dükana yetişirdi. Amma bazarda bir nəfər də olsun erməni görünmürdü. Onların hamısı böyük meydana yığılıbmış. Müsəlmanların da “Ya Əli!” sədası eşidilirdi. Mən alovun yaxınlaşdığını görüb özümü birtəhər açdığım yerdən bayıra atdım. Yoldaşlarıma xəbər verdim ki, tez bayıra çıxsınlar, od-alov artıq dükana çatır. Onlar hərəkət edib divara çıxana kimi od-alov dükanı bürüdü. Onlar karıxaraq ikisi də divarın üstündən dükanın içəri tərəfinə yıxıldılar. Mən böyük çətinliklə divarların dalı ilə gəlib evimizə çatdım. Gördüm külfətimin hamısı ağlaşır. Bir qızım özünü saçından asıb Allaha dua edirdi. Elə ki, məni gördülər, hamısı ayağıma düşdülər.

Şükür baqqalın əhvalatı

Yuxarıda deyilənlərdən daha qəribə bir əhvalat qalalı Şükür Kərbəlayi Allahverdi oğlunun başına gəlmişdi. Bu haqda o belə danışır:

- Mən və qardaşım Həsənin yuxarı erməni meydanında baqqal dükanımız var idi. Dükanlarımız quru meyvə ilə dolu idi. Alış-verişimiz də yaxşı gedirdi. Günlərin bir günündə (yəni dava başlanan günü) bir də gördük ki, nə qədər dükanlarda alış-veriş edən erməni vardısı, hamısı bir-birinə qarışıb hay-küy yarandı. Sonra isə dəstə-dəstə olub müxtəlif səmtlərə getdilər. Ermənilərdən sual etdik ki, nə hadisə baş verib? Onların heç biri cavab vermədi. Bu vaxt mən gördüm ki, atlı qumdatlardan birisi tələsik gəlib erməni dükən

sahiblərinə nə dedisə, onlar o dəqiqə dükanlarını şaraqqa-şaraqqa bağlayıb, dəstə-dəstə olub əllərində tüfəng və tapança hər tərəfə yayıldılar. Gənclər meydanına və bazara doluşan əli silahlı ermənilər harada müsəlmanlara rast gəlirdilərsə, gülləyə tuturdular.

Burada dükanı olan Əli Molla Məcid oğlu adlı bir cavan vəziyyəti belə görüb qaçıb mənim dükanıma gəldi. Mən isə dükanı bağlamağa fürsət tapmayıb Əli ilə birlikdə dükanın arxasında yerləşən zirzəmiyə girdik. Bizim buraya girməyimizi görən ermənilər zirzəmini mühasirəyə alıb atəşə tutdular. Mənim də içəridə bir tapançam və on beş gülləm var idi. Mən də başladım onlara cavab atəşi açmağa. Çartaz əhlindən bir erməni cəsərlə istəyirdi ki, zirzəmiyə tərəf gəlsin. Həmin dəm tapança ilə onu sinəsindən vurdum. Erməni çıxırıb yıxıldı. Cavab atəşini və çartazlığının öldürülməsini görən ermənilər qorxudan geri çəkilib uzaqdan atəş açmağa başladılar. Mənim yanımda çoxlu tüfəng gilizləri var idi. Hər dəfə tapançadan atəş açarkən həmin gilizlərdən birini dərhal bayıra atırdım. Onlar tüfəng gilizlərini görüb xəyal edirdilər ki, məndə tüfəng var. O gecə oğlanla birlikdə bu qərar ilə zirzəmidə qaldıq. Zirzəminin bir tərəfində dəmirdən bir pəncərə var idi. Həmin pəncərəni çox böyük zəhmətlə sökərək çıxartdıq. Həmin pəncərə ilə üzbəüz bir anbar var idi. Pəncərədən anbarın taxtapuşuna çıxaraq oradan içəri endik. Böyük həcmli olan anbarın içərisi müxtəlif əşyalarla dolu idi. Dəmir sac və aftafalar daha çox idi. Oğlan yalvarırdı ki, mən bir küncdə gizlənim, sən isə dəmir sacları mənim ətrafıma düz ki, güllə dəyməsin. Sonra oğlan bir bucağa qısıldı, mən isə sacları onun ətrafına düzdüm. Başqa bir səmtə gələrək gördüm ki, bir zirzəmi var. Onun qapısına

böyük bir qıfıl vurulmuşdu. Yerdən daş parçası götürüb onunla qıfıla bir neçə zərbə endirərək sındırıdıqdan sonra zirzəmiyə girdim. Zirzəmidə çoxlu və böyük parça tayları var idi. Həmin parça taylarından bir neçəsini götürüb qapını örtüb onun arxasına qoydum. Bundan sonra bir az sakitləşdim. Zirzəmidə o yan-bu yana baxaraq içərini axtardıqdan sonra gördüm ki, ağzı örtülü bir küpə var. Küpəni açanda onun içərisində qatıq olduğunu gördüm. Şükr edib qatıqdan bir az içdikdən sonra özümə gəldim. Üç gün idi ki, ermənilər hər tərəfdə müsəlman axtara-axtara gəlib həmin anbara doluşdular. Anbarın hər tərəfini yoxladıqdan sonra oğlanın orada olduğunu hiss etdilər. Sonra sacları o tərəf-bu tərəfə atıb Əlinin orada gizləndiyini gördülər. O dəmdə hər tərəfdən atəş açıb onu öldürdülər. Ermənilər tufəngin səsinə anbara gəlirdilər. Oğlanı öldürdükdən sonra oradakı aftafalardan bir neçəsini götürüb onun başına vuraraq əzdidilər və bütün bədən üzvlərini kəsdilər. Cəsədə olmazın işkəncələr verdikdən sonra mən gizləndiyim yerə tərəf gəldilər. Qıfılın sındırıldığını görüb içəridə adam olduğunu bildilər. Onlar zirzəminin qapısını açmaq istəyərkən mən pəncərədən bir güllə atdım. Güllə bir erməninin dodağına dəyib dişlərini tökdü. Həmin erməni çığırıb qaçdı. O biriləri də tez qapıdan uzaqlaşdılar. Ondan sonra Mesrop adlı tanıdığım bir erməni gəlib divarın dalından mənə dilə tutaraq dedi ki, ağa Şükür, sən çölə çıx, mən səni ermənilərdən qoruyaram, qoymaram ki, sənə əl vursunlar. Mən müsəlman çörəyi yemişəm. Sənə xəyanət etmərəm. Mən ona cavab verdim:

- Siz erməni tayfasına inanmaq olmaz. Sən deyirsən ki, artıq müsəlmanlarla barışıq etmişik. Əgər doğru

deyirsənsə, get qazini və ya Xosrov bəyi gətir, ondan sonra mən burdan çıxaram.

Bunu eşitcək Mesrop qazi və Xosrov bəyin ünvanına söyüşlər yağdırdı. Mən də cavab olaraq Mesropun özünü və keşişləri söydüm.

Bu minvalla qatıqdan az-az içib vaxtımı keçirirdim. Beşinci gün bir də gördüm ki, qardaşımın səsi gəlir, musiqi səsi də eşidilirdi. Eşiyə çıxıb qardaşımla evə gəldim.

O insafsız erməni tayfası dükanda olan nəqd pulu və malları, o cümlədən çuval-çuval quru meyvələri və digər satış mallarının hamısını talan və qarət etmişdilər.

... Xülasə, sözümlər həmin yerdə qaldı ki, müsəlman igidləri irəliləyərək ermənilərin evlərinə od qoyurdular. Od-alov yuxarı qalxdıqca ermənilər geri qaçır, səngərləri isə boş qalırdı. Müsəlmanlar onların səngərlərini ələ keçirib, darmadağın edir və yandırirdilər. Müsəlmanlar hər tərəfdən irəliləyərək ermənilərin mövqelərini ələ keçirirdilər. Onlar Böyük kilsəni, Aşağı meydanı və Qapanı da tutdular. Erməni kişi, övrət və uşaqları üz qoydular qaçmağa. Onların bir parası Üçmıxdan Daşaltı tərəfə qaçdılar. Bir qismi isə ələcsiz qalıb övrət-uşağını götürüb rus kazarmalarına doluşdular. Kazarma dolduğundan rusların böyüyü əsgərlərə əmr etdi ki, daha oraya heç kimi buraxmasınlar.

Bu halda qımdatlardan biri olan Baxış bəyin oğlu Kolya, bir neçə övrət-uşaqla əlində tufəng, üstündə patrondaşlar dolu halda kazarmaya gəldi. Ermənilərin dediyinə görə, Kolya dünyaya gələndən ondan mərdüməzarlıqdan başqa yaxşı iş görməyiblər. O, rəngi qaçmış, titrəyə-titrəyə kazarmaya girib gizləndi.

Davanın dördüncü günü bütün səngərlərin igidləri söz bir olub tədbir etdilər ki, birdən “Ya Əli!” nərəsi çəkib hər tərəfdən ermənilərin üzərinə hücumə keçib, onların axırncı qüvvəsini darmadağın edib, bütün müllərini yandırır qələbə bayrağını kilsənin üstünə və Xəlifəli qapısına sancsınlar.

Həmin gün erməni məhəlləsinin sakinləri həyəcanlı, kədər və məlal içərisində teleqraf vurub rus dövlətindən xahiş edirlər ki, bu fəsadı söndürmək üçün cənabimüstətab, sərkari ba iqtidar şəriətmədar Şeyxül-İslam cənablarını oraya (Qalaya) göndərsinlər.

Erməni xəlifəsinin bütün keşişlərilə barış üçün məscidə gəlməsi

Xəlifə belə ki, gördü ermənilərin arvad-uşağı ağlaşa-ağlaşa töküldülər onun qapısına, tez durub kilsə paltarını geyib böyük xaçı, böyük keşişləri isə hər biri bir İncili əlinə alıb, kilsə paltarları əyinlərində, keşişlərin əllərində qiymətli bayraq, neçə ruslar qabaqda papaqları ağacın başında, naçalnik onların dalında və ermənilərin nümayəndələri bunların dalınca musiqi çala-çala gəldilər meydana doldular. Xəlifə qabaqca, keşişlər əllərində xaç, İncil və bayraqlar bir parası ağlaya-ağlaya məscid həyətinə daxil oldular ki, bizi əfv edin, bağışlayın.

Həmin gün müsəlmanların əyan-əşrəfləri və böyük alimləri müəyyən bir işlə bağlı məscidə gəlmişdilər. Mən də (Mir Möhsün Nəvvab) bir vacib işlə əlaqədar olaraq oraya gəlmişdim. Məscidin həyətinə çatanda qonşuluqdakı qapı açıldı. Əvvəl ordan naçalnik çıxdı və mənə yaxınlaşıb əlimdən tutaraq “izvinite” sözünü deyib daxil oldu. Onun arxasınca gələn erməni xəlifəsi də mənim əlimi sıxaraq “bağışlayın” deyib içəri daxil

oldular. Bu zaman cənab Hacı Molla Hüseyin qazi təşrif gətirdi. Onların ardınca müsəlmanlar da məscidə daxil olub xəlifə və keşişlərlə görüşdülər. Bundan sonra xəlifə barışıq nitqinə başladı. Bir qədər sonra məsciddən çıxdılar. Cənab qazi və müsəlmanların əyanları da onlarla erməni meydanına tərəf yollandılar. Yenə də qabaqda naçalnik və ruslar musiqi sədasi altında erməni məhəlləsinə doğru hərəkət edirdilər.

Aman (sülh) bayraqlarından birini mən (Nəvvab) alıb iki ay məsciddə saxladım. Sonra keşişlər gəlib həmin bayrağı istədilər. Cənab Nəcəfqulu ağanın vasitəsilə həmin keşişlərdən bir qəbz almaqla bərabər, həm də bayraqla birlikdə məscidin qarşısında Əfrasiyabın şəklini çəkirdim. Bunu mən ermənilərin üstümüzə böhtan atmaması üçün əyani dəlil kimi çəkirdim.

Ermənilərin bu növ siyasətinə və hiyləsinə inanmaq, eləcə də sülh məramına bel bağlamaq olmazdı. Çünki neçə dəfə bu qərar ilə məsciddə, kilsədə və qazinin evində bütün keşişlər, xəlifənin özü və erməni əyanları toplaşaraq çoxlu nitqlər söyləmiş, xütbələr oxumuş və dostluqdan danışmışlar. Amma axırı yenə mənasız olub. Belə ki, onlar, yəni ermənilər öz fitnə-fəsadlarından əl çəkməyərək xalqın rahatlığını kəsib onları qırğına düçar etmişlər.

Üç gün bundan sonra cənab Şeyxül-İslam Şuşa şəhərinə təşrif gətirdi. Şəhər əhalisi onu böyük ehtiramla qarşıladı. Şeyxül-İslamı üç yüz atlı, hörmətli şəxslər, alimlər, erməni keşişləri və xəlifəsi, eləcə də erməni böyükləri faytonlarda, otuz nəfər atlı kazak sursatları ilə birlikdə müşayiət edirdilər. Onlar şəhərə daxil olaraq cənab qazinin evində qərar tutdular.

Elə ki, sabah oldu, yenə alimlər, seyyidlər, əyan-əşrəflər, ermənilərin xəlifəsi, keşişləri və əyanları cənab Şeyxül-İslamın hüzuruna gələrək xoş gəldin etdilər. Bundan sonra Şeyxül-İslam buyurdu ki, ey erməni və müsəlman camaatı! Bir para başqa vilayətlərdə fitnə-fəsad işləri vəba xəstəliyi kimi yayılarkən məclislərdə və yığıncaqlarda mərifət əhli Şuşa qalasının erməni və müsəlman əhlinin mehriban dolanmağını misal gətirərək iğtişaş salanları məzəmmət edirdilər. Onlar Avropanın Paris şəhərində olan xoş davranışı Qafqaz şəhərləri içərisində Şuşa əhalisinin mehriban münasibətləri ilə müqayisə edirdilər.

Mənə məlumdur ki, siz iki tayfa, yəni erməni və müsəlmanlar keçmiş zamanlarda qardaş kimi dolanmısınız. Hətta Məlik Şahnəzərin qızı Hurizad xanımı mərhum İbrahim xan özünə halal övrət edib, qohum olublar. İndi sizə sual edirəm: bu fitnə-fəsada nə bais olur?

Aranızda din-məzhəb davası, namus məsələsi yoxdur. Bəs nə üçün bir neçə insan cildinə girmiş şeytanların fitnə-fəsadına uyaraq bu qədər qanların tökülməsinə, malların tələf olub, mülklərin dağıdılmasına və yanmasına bais olursunuz? Qiyamət günü Allah-təalanın qarşısında bu bəd əməlləriniz üçün cavab verəcəyinizi unudursunuz? O, tezliklə zalım ilə məzlum arasında ədalətlə divan edəndir. Tövbə edib Allah yoluna qayıdın. Bir də belə fitnə-fəsadlar törətməyin. Fitnə-fəsad törətməyə çalışan bir para adamların sözünə qulaq asmayın. Onlar öz cahillikləri ilə sizin rahatlığınızı əlinizdən alıb, öz fitnələri ilə sizi qırğına verirlər. Bununla bir məqsədə və ali mərtəbəyə nail olmaq qeyri-mümkündür.

Xülasə, o biri gün səhər tezdən cənab Şeyxül-İslam məscidə təşrif gətirdi. Yenə də erməni və müsəlmanlar məscidin ətrafına toplaşdılar. Şeyx həzrətləri burda da çıxış edərək onların bütün fitnə-fəsadlara son qoymalarını və mehriban dolanmalarını nəsihət etdi. Hərbi qubernator da camaata elan etdi ki, sizin aranızda gedən vuruşlara son qoymaq və hər iki tayfa arasında (erməni və müsəlman) sülhü bərqərar etmək üçün dövlət məni buraya qubernator təyin etmişdir. Hər hansı bir fitnə-fəsadda mən məzlumun tərəfində olub zalımı tənbeh edəcəyəm. Buna mənim səlahiyyətim var.

Burdakı çıxışlardan sonra onların hamısı erməni kilsəsinin yanına gəldilər. Burda da erməni xəlifəsi və qubernator çıxış edib, hamını fitnə-fəsadlardan əl çəkib əmin-amanlığı təmin etməyə çağırdılar.

Din xadimləri və qubernator bu iki tayfa arasında sülh yaratmağa çalışdıqları vaxt xəbər gəldi ki, Vəng tərəfdə ermənilər toplaşib müsəlman köçərilərinin yolunu kəsiblər. Belə ki, min nəfərəcən əlsiz-ayaqsız övrət-uşaq, qoca kişilər və onların heyvanları yığılıb o tərəfdə meşədə qalıblar.

Bu xəbər şəhərə çatan kimi, dərhal Ağdam və Bağlar əhlinə müxtəlif kağızlar yazıb göndərdilər. Dərhal altı yüzə qədər silahlı atlılar cəm oldular və üz qoydular Vəng tərəfə. Ermənilərin səngərlərinə bir güllə atımlıq məsafədə düşüb dəstələr təşkil etdilər. Ermənilər xəbərdar olan kimi qorxuya düşdülər və bir neçə ermənini onların hüzuruna göndərdilər ki, müsəlmanların gəlişinin səbəbini öyrənsinlər. Atlılar həmin ermənilərə bildirirlər ki, gəlmişik köçərilərin yollarını kəsənlərə layiqli cəza verək ki, bundan sonra bir də belə iş görməsinlər.

Ermənilər dedilər ki, biz onların yolunu kəsməmişik. Ola bilsin ki, köç tayfası bizim ermənilərlə dava ediblər və bunun nəticəsində bir-iki adam ölübdür.

Xülasə, atlılar köçərilərin yolunu açdılar, onlar sərbəst gəlib oradan keçərək öz oymaqlarına tərəf yollandılar.

Həmin günün sabahı xəbər gətirdilər ki, erməni tayfası Əsgəran səngərlərinə girərək yolla gəlib-gedəni qəflətən güllə ilə vurub öldürür, yaxud yaralayır. Həmin saat, yəni xəbər gələn kimi qubernatorun əmri ilə bir dəstə kazak Abbas bəy Talib bəy oğlunu götürüb Əsgərana tərəf yollandılar. Kazaklar Abbas bəy Talib bəy oğlu ilə bərabər, erməniləri həmin səngərlərdən çıxarıb dağıtdılar. Ermənilər Əsgəran səngərlərindən çıxarıldıqdan sonra Xanabad kəndinə hücum edirlər. Onlar kənddə Həsənağa Süleyman xan oğlunun mülkünü, böyük və gözəl imarətlərini darmadağın edərək, mal-dövlətini talan etmişlər.

Bundan sonra ermənilər Badara kəndinə hücum çəkirlər. Onlar həkim Mirzə Allahqulu oğlunun evini hər tərəfdən mühasirəyə alaraq od vururlar. Bu zaman Mirzə Allahqulu oğlu öz övladları Cahangir bəy və Kərim bəylə bu əhvalatdan xəbərsiz içəridə işlə məşğul idilər. Ermənilərin bir qismi isə içəri doluşaraq Mirzə Allahqulu oğlunu və övladlarını, eləcə də nökərlərini övrət-uşaqları ilə birlikdə qətlə yetirib mal-dövlətlərini talan etdilər.

Şuşa şəhərinin ətrafındakı kəndlərdə baş verən əhvalatlar

Ermənilərin yuxarıda deyilən vəhşiliklərindən xəbər tutan kürdlər dərhal silahlanaraq bir neçə yüz atlı ilə üz

qoydular Minkənd, Xıncirək və başqa kəndlərin üstünə. Onlar bu kəndləri darmadağın etdilər. Ermənilərin bir qismi öldü, bir qismi qaçıb canını qurtardı, başqa bir qismi isə tüfəngləri atıb təslim oldular.

O günün sabahısı mənim (Mir Möhsün Nəvvabın) yanıma bir cavan kürd oğlanı gəlib xəbər verdi ki, biz müsəlmanlar cəm olub yüz evdən ibarət olan Hərrad kəndinin üstünə hücum çəkdik. Bizim hücumun qarşısında tab gətirməyən ermənilər əlacsız qalıb tüfəng və patrondaşlarını atdılar və acizənə şəkildə təslim oldular. Oğlan dedi ki, indi Qaladərəsinin üstünə hücum çəkmək məqsədilə hazırlıq görürük. Həmin oğlan bacardığı qədər boş gilizlər alıb apardı və dedi ki, orada yaxşı patron düzəldən var. Verəcəyəm bu gilizləri doldursun, çünki lazım olacaq.

Həmin gün cənab Şeyxül-İslam buyurdu ki, erməni tayfasından bir neçə mötəbər adam onun hüzuruna gəlsinlər. Həmin gün müsəlmanlar da oraya toplaşmışdı. Onlar gəldikdən sonra Şeyxül-İslam buyurdu ki, inşaallah, sabah mən getməliyəm. Yenə də hər iki tayfaya nəsihət edirəm ki, burada əmin-amanlığı pozmayaraq, əvvəlki kimi yenə də bir-birinizə ehtiram ilə yanaşaraq qardaş kimi dolanasınız.

Ermənilərdən biri ayağa durub ərz elədi ki, bu böyüklükdə alovun üstünü pərdə ilə necə örtmək olar? Ermənilərin vaveylası aləmi bürümüşdü. Çox böyük hörmətlə cənablarınızdan xahiş eləyirik ki, getməyəsiz. Bir-iki gün də burda qalasanız. Bəlkə, bu iki tayfa arasında sülhü bərqərar eləyəsiz. Erməninin bu müraciətindən sonra müsəlman camaatı da cənab şeyxdən xahiş etdilər ki, Qalada bir neçə gün də qalsın. Bu müraciətdən sonra şeyx onların xahişini qəbul edərək

bir neçə gün yenə şəhərdə qalmalı oldu. Həmin günün sabahı hər iki tayfanın xahişinə əsasən sülhü bərpa etmək məqsədilə hər tərəfdən iyirmi-otuz adamın iştirakı ilə əvvəl erməni kilsəsinə getdilər. Burada alimlər, xəlifə və keşişlər öz dini qayda-qanunları ilə and içdilər ki, iki millət arasındakı ədavəti qızıqdıranların fitvası ilə fitnə-fəsada qoşulmayacaqlar və hər iki tayfa arasında yaradılmış sülhü pozmayacaqlar.

Bundan sonra hər iki firqə birlikdə məscidə gəldilər. Burada xütbələr oxunduqdan sonra cənab qazi müsəlmanları Qurani-Şərifə and içdirdi ki, heç kəs bu iki xalq arasındakı əmin-amanlığı pozmayacaq və heç bir fitnə-fəsada bais olmayacaqlar.

Bu andiçmə mərasimindən sonra çox inadkar, nahaq qanlara və fitnə-fəsadlara bais İrəvan əhlindən olan Həmzad adlı bir erməni öz ətrafına onun kimi cəlladları toplayaraq qəfil zəif müsəlman kəndlərinə basqın etdilər. Onlar əvvəlcə kəndin ətrafında olan bir para ot tayalarına od vurub yandırırılar. Kənd camaatı bu hücumdan xəbərdar olan kimi kəndin müdafiəsinə qalxaraq düşmənlə vuruş meydanına atılırlar. Ermənilər isə onlardan qorxaraq geri qaçırırlar. Onlar başqa müsəlman kəndlərinə də belə basqınlar edərək xalqın rahatlığına haram qatırdılar. Gah da həmin dəstə Əsgəran bürclərinə girərək gizlicə yoldan gəlib-gedən müsəlmanları namərdliklə vurub öldürürdülər. Öldürükdən sonra isə qaçıb onun üstündə olan paltarını, pulunu və apardığı malını qarət edib, meyidini yandırırıldılar ki, əsər-ələmət qalmasın.

Bundan əvvəl də bu iki tayfa arasında din-məzhəb üstə, yaxud böyük mülklərdən ötrü münacişə olurdu. Lakin bu cür insafsızlıq və namərdliklər olmurdu. Bu

namərd dəstə isə harda əlsiz-ayaqsız adamlar görürdülər, gəndən vurub öldürürdülər.

Xaspolad adlı bir müsəlman Qalanın ətrafında yerləşən bir dəyirmanı icarəyə götürmüş və onu bir kişi ilə övrətinə tapşırırmışdı. Qarət və qan tökməklə məşğul olan erməni dəstələrinin biri həmin dəyirmanı gələrək böyük bir faciə törətmişdilər. Onlar kişini güllə ilə öldürdükdən sonra qucağında dörd aylıq uşaq olan qadına yaxınlaşdılar. Erməni cəlladları onları da öldürmək istəyəndə övrət dedi ki, Allah xatirinə məni öldürün, ancaq uşağa əl vurmayın. Ermənilərdən ikisi irəli çıxıb dedilər ki, qorxma, uşağı öldürməyəcəyik. Onlar uşağı qadından alıb bələyini açdılar. Ermənilərin hərəsi uşağın bir ayağından tutub qüvvətlə çəkdilər. Uşaq iki para oldu. İki yerə bölünmüş uşağın parçalarını ananın üstünə atdılar. Ana bu vəhşiliyə dözə bilməyib huşunu itirdi. Cəlladlar bu qadını da bir neçə güllə ilə qətlə yetirdikdən sonra dəyirməndə olan taxılı və unu, eləcə də malı qarət edib apardılar.

Əlavə: Ermənilərin bu qaniçən dəstələri öldürdükləri müsəlmanlara əvvəlcə olmanın işgəncəsini verərək, onların diri-diri burnunu, qulağını, ayağını və kişiliyini kəsdikdən sonra öldürür, cəsədini zibillikdə yandırır dılar.

Yuxarıda qeyd olan 18 nəfər İran fəhlələrini və erməni məhəllələrində alver edən 20-yə qədər müsəlmanları bu cür vəhşiliklərlə qətlə yetirmişdilər.

Əlavə: Erməni tayfasının müsəlmanlara qarşı olan namərdliklərinə dair çox misallar göstərmək olar. Hacı Bəylərin başına gələn müsibət buna bir misaldır. Belə ki, Hacı Bəylər adlı bir müsəlman sövdəgəri Nikolay adlı bir erməni tacir ilə yaxın dostluq edərmış. Onlar yaxın

dost olduqlarından bir-birinə deyərmiş ki, hərgah ermənilərlə müsəlmanlar arasında dava olarsa, biri-birimizi onlardan qoruyaq.

Bir dəfə ermənilərlə müsəlmanlar arasında dava başlayarkən Nikolay Hacınn dükənində olub. Erməninin davadan bərk qorxuya düşdüyünü görən Hacı ona ürək-dirək verərək gizlin bir yerə aparır. Nikolayı əmin edir ki, orada onu heç kəs tapa bilməz. Dava qurtardıqdan və hər tərəf sakitləşdikdən sonra Hacı Nikolayı hörmətlə öz evinə yola salır.

Nikolay Hacıya 93 manat pul vermişdi. Bir gün Hacı bu pulları götürüb Nikolaya qaytarmaq üçün onun dükənina gedir. Hacı pulları sayıb erməniyə verdikdən və bir qədər söhbət etdikdən sonra birdən guruhur düşdü. Hər tərəfdə böyük iğtişaşlar başlandı. Tüfəng və tapança səsləri bazarı bürüdü. Hacı həyəcanlanaraq iğtişaşın səbəbini Nikolaydan soruşarkən o dedi ki, erməni-müsəlman davası düşdü. Hacı ondan soruşur:

- Bəs mən nə edim?

Hacı fikirləşirdi ki, o, erməni Nikolayı gizlədərək qoruduğu kimi yəqin ki, onu da Nikolay ermənilərdən mühafizə edəcəkdir. Lakin təəssüflər olsun ki, belə olmadı. Birdən Nikolay stolun siyirməsindən bir tapança çıxarıb dabanını çəkdi və tapançanı Hacıya tərəf tuşladı. Tapançanın gülləsi Hacınn sinəsinə dəyib bir azca yaraladı. Hacı qanı tökülə-tökülə üz qoydu qaçmağa. Nikolay və onunla başqa ermənilər Hacınn arxasınca tüfəngdən və tapançadan iyirmiyə qədər güllə atdılar. Amma xoşbəxtlikdən güllələrin heç biri Hacıya dəymədi. Bu əhvalatı Hacı özü mənə danışmışdır. Ermənilərin namərdlikləri və qəddarlığı yazmaqla qurtaran deyil.

Əlavə: Cavad ağa Paşa ağa oğlu adlı bir nəfər müsəlman həmişə ermənilərə hörmət edir, onlara rəhmlə yanaşardı. Çalışardı ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında həmişə sülh olsun. Buna baxmayaraq, yuxarıda adı çəkilən Həmzad adlı erməni cəlladı öz dəstəsilə Cavad ağanın kəndinə basqın etmişdi. Onlar Cavad ağanın və onun rəiyyətinin evlərinə və gözəl atlar saxlanılan tövlələrinə od vurub yandırmış, mal-dövlətini qarət etmişdilər.

Əlavə: Erməni quldur dəstələri Xənəzək kəndinə də basqın etmişdilər. Məmmədağa Ataxan oğlunun bu kənddə gözəl imarətləri və bağları var idi. Erməni quldurları vəhşicəsinə bu imarətləri dağıtmış, bağların ağaclarını doğramış, evdə olan mal-dövləti qarət etmiş və üç yüz qoyunu aparmışlar. Onun nöqərləri qaçıb canlarını xilas etmişlərsə də, çoban onlardan qurtara bilməmişdir. Quldurlar onu vəhşicəsinə öldürmüşdür.

Əlavə: Bu zaman Qalaya bir adam gəlib xəbər gətirdi ki, erməni quldurlarının bu vəhşiliklərinə son qoymaq üçün hər tərəfdən müsəlman atlıları tökülüb ermənilər yaşayan Sissi kəndinə hücum etmişlər. Kənddə müsəlman atlıları erməni quldurlarının bir neçəsini öldürmüş, bəziləri isə qaçıb canını qurtarmış, müsəlman kəndlərindən qarət edilmiş mal-dövlət geri qaytarılmışdır. Kəndə basqın zamanı müsəlman atlıları övrət-uşağa toxunmamışdılar.

Bundan sonra atlılar Məşhər adlı əksəriyyəti erməni olan kəndə tərəf yönəldilər. Ermənilər müsəlman atlılarına müqavimət göstərə bilməyib hərəsi bir tərəfə qaçdı. Onlar bu kənddə olan heyvanları və bəzi əşyaları qənimət götürüb öz iqamətgahlarına göndərdilər. Bir para quldur evlərinə və onların ot tayalarına od

vurduqdan sonra atlılar Saru kəndinə tərəf yollandılar. Bu kənddə də müsəlmanlar istədiklərini etdikdən sonra Qarabulaq kəndinə üz qoydular. Oradan isə Xəlifə kəndinə getdilər. Bu kəndlərdə də övrət-uşaqlara əl vurmada quldurlara divan tutaraq aparılan malların hamısı geri qaytardılar.

Əlavə: Yuxarıda haqqında danışdığımız Həmzad adlı erməni qulduru öz dəstəsi ilə yenə gəlib Əsgəran bürclərinə doldular. Onlar bu səngərlərdən namərdcəsinə yolla gəlib-gedən müsəlmanları qəflətən güllə ilə vurub öldürürdülər. Meyidini isə odlayıb yandırırdılar. Həmin gün Mustafa bəy adlı bir nəfər müsəlmanı öldürdükdən sonra yandırmışdılar. Bu əhvalatdan bir neçə gün sonra, yəni ramazan ayının üçüncü günündə İsa bulağının yaxınlığında meşədə müsəlmanlar üç erməni ilə dalaşılar. Müsəlmanlar erməninin ikisini öldürür, üçüncüsü isə qaçır. Arxadan atılan güllələrdən ancaq biri qaçan erməniyə dəyib yaralayır. Yaralanmasına baxmayaraq, qaçıb aradan çıxır və özünü şəhərə yetirir. O, şəhərdə fəryad qoparı ki, nə durmusunuz müsəlman atlıları dörd tərəfdən üstünmüzə gəlir, yolda da iki ermənini öldürüblər. Mən isə yaralanıb qaçmışam.

Ermənilər onun bu fəryadını eşidən kimi dükən-bazarı şaraqqa-şuruqla bağlayıb qorxu içərisində Qalaya müvəkkil olan qoşun böyüyünün yanına gəldilər və dedilər ki, müsəlmanlar dörd tərəfdən üstünmüzə gəlirlər. İki adamımızı öldürüb, birini isə yaralayblar.

Qoşun böyüyünün əmri ilə əsgərlər dərhal şeypur çaldılar. Qalada nə qədər ki rus qoşunu var idi, hamısı silahlanıb musiqi çala-çala müsəlman bazarına gəldilər. Gördülər ki, bazarda dükənlər açıq, hər kəs də öz işi, alış-verişi ilə məşğuldur. Davadan heç bir əsər-ələmət

yoxdur. Rus əsgərləri yenə musiqi çala-çala erməni məhəlləsinə qayıtdılar və ermənilərə bildirdilər ki, onlar öz-özlərindən nəhaq yerə belə qorxuya düşüblər.

Əlavə: Həmin günün sabahı ermənilərdən on dörd nəfər atlanıb şəhərdən kənarında yerləşən Yarma adlı yerə gəlir və müsəlmanların yolunu kəsərək onların gediş-gəlişinə mane olurlar. Müsəlmanlar əhvalatdan xəbərdar olan kimi bir neçə igid döyüşçü həmin yerə gələrək ermənilərin üstünə hücum edirlər. Ermənilər karıxıb hərəsi bir tərəfə qaçarkən onlardan üçünü öldürüb birini yaraladılar. Qaçanlar Qalaya gəlib erməniləri əhvalatdan xəbərdar etdilər. Dərhal qımdatların rəhbərliyi altında bir dəstə erməni Yel dəyirmanı adlanan qayanın üstünə gəldilər. Qayanın üstünə çıxıb durbinlə çay tərəfdən gələn müsəlmanları müşahidə etməyə başladılar. Axşama bir saat qalanda gördülər ki, bir fağır qoca müsəlman kişisi odun yüklənmiş atla gedir. Kişi oruc olduğuna görə atın quyruğundan tutub yavaş-yavaş addımlayırdı. Erməni quldurları qocanı güllə ilə vurub öldürdülər. At isə qaçıb yüklü halda kişinin evinə gəlir. Kişinin külfəti vəziyyəti belə gördükdə qorxuya düşüb tanış-bilişi köməyə çağırırdı. Onlar kişini axtarsalar da, artıq gecə düşdüyündən qaranlıqda onu tapa bilmədilər. Səhərişi gün gedib onun meyidini tapdılar və bu haqda divana məlumat verdilər. Sonra isə kəfənə tutub dəfn etdilər. Həmin kişi Səfərəlinin oğlu dəllək Qulu idi. Mərhumun qardaşı hamıya bildirdi ki, ermənilər o biçarəni öldürəndən sonra qarnını yırtıb, başını daşla əzib, qulağını kəsib aparmışdılar. Vay olsun bu növ tayfanın əhvalına ki, Allah-təalanın məxluquna nəhaq zümlər edib, dünyanı rahatsız qoyub özlərini də zəlil ediblər.

Erməni tayfasına nəsihətlər

Əvvəla, bu tayfadan (erməni) sual edirəm ki, bu qədər mərdüməzarlıq və nahaq qanlar tökməkdə, mülklərin və malların talan və tarac edilməsində və yanıb xarabazarlığa çevrilməsində səbəb və mətləbiniz nədən ibarətdir?

Əgər məqsədiniz padşahlıq və kral olmaqdırsa, sizin bu təbiətinizlə və insafsızlığınızla heyhat ağla sığan şey deyil. Ağıllı və kamallı insanın sizin haqqınızda düşüncəsi belədir ki, belə səfeh hərəkətlərlə sizin tayfaya nəinki padşahlıq, heç koxalıq və kəndxudalıq da yaraşmır. Bu, dəfələrlə mötəbər dəlillərlə sübut olunmuşdur.

Birincisi budur ki, Allah-təala zalıma iqtidar və ixtiyar verməz. Əgər pişiyə qanad versəydi, quşların toxumunu yer üzündən kəsərdi. Hərgah dəvəyə və filə qanad versəydi, tamam damlar dağılardı.

İkincisi, özünüzə məlumdur ki, bundan əvvəl erməni tayfası çox idi. İlan kimi çözü yumşaq, içi zəhriləhəlahlil olduğundan, basdığıni kəsdiyindən, mürüvvətsizlikdə həddini keçdiyindən və başqa xalqlara rəhm etmədiyindən, o qədər belə insafsızlıq və zülmkarlıqla məşğul olduqlarından hansı millətin əlinə düşürdülsə, əməllərinə görə onlara layiq cəza verirdilər.

Əlavə: Bir mötəbər ziyalı mənə danışdı ki, Almanıyanın dövlət xadimi və alimi mənə dedi ki, ermənilər ki, bu cür yol tutub, çox tezliklə dünyanın üzündən yox olub, onlardan bir əsər-ələmət qalmaqdadır.

Siz (ermənilər) Allah-təalaya dua edin ki, sizlərə rəhmli və insafli ürək, xoş niyyət, fitnə-fəsadlardan

uzaq, gözəl əməllər qismət edərək, xasiyyətinizi dəyişdirsin və pis əməllərdən çəkindsin. Bəlkə, bu zaman insanlığa layiq sifətlər əldə edəsiniz. Yoxsa siz bu vəhşi təbiət və qəddarlıqla, beş-altı şahı banklarda toplamaqla, fəqir-füqəranı aldadıb zorla onlardan beş-üç şahı qopardıb cibinizi doldurmaqla, bığınızı burub başınıza papaq qoymaqla və çiyinizə yapıncı salmaqla padşah olmaq mümkün deyil. Nahaq qanlar töküb namərdliklə qəflətən insan məxluqunu öldürüb, burun-qulağını kəsib, başına nal çalmaqla və başqa növ vəhşiliklə böyük olmaq mümkün deyildir. Belə qəddar və vəhşi adamlar nəinki böyük olmaz, əksinə, həmişə zəlif və bütün məxluqatın ayaqaltısı olar. Siz xalqınız içərisində əkdiniz qəddarlıq toxumunun tezliklə barını görəcəksiniz. Bununla siz başqaları üçün qazdığınızı quyuya, yəqin edin ki, özünüz düşəcəksiniz.

Bir ağacın ki, meyvəsi zülm ola,

Bir gün onun gövdəsinə balta çalacaqlar.

TƏMSİL: Bir dəvəyə sahibi həmişə duz yükləyib gətirib şəhərdə satarmış. Dəvə duz yükü daşımaqdan çox zəifləmişdi. Bir gün tülkü ona deyir ki, əgər yükünün yüngül olmağını istəyirsənsə, sudan gedəndə bir bəhanə ilə çayın içində yat. Gör onda necə olacaqdır. Sabahısı gün dəvənin sahibi yenə ona duz yükləyib şəhərə tərəf yola düşdü. Çaydan keçəndə dəvə bəhanə ilə suyun içində yattı. Duza su dəydiyindən şəhərə gedənə kimi yarı oldu. Yəni, su ilə əriyib yerə töküldü. Sahibi bunu görcək sabahısı gün dəvəyə keçə və yun yüklədi. Dəvə öz hiyləsindən şadlanırdı. Elə ki, gəldilər çay kənarına, oradan keçəndə dəvə yenə suda yattı. Keçə və yunun ağırlığı on batman idisə, su dəydikdən sonra iyirmi

batman oldu. Dəvə yükü apara bilmədiyindən yıxıldı. Sahibi o qədər vurdu ki, dəvə axırda öldü.

Qərəz, ermənilərin belə nahaq qanlara bais olmaları, qəddarlığa və mürüvvətsizliyə yol vermələri axırda onların özlərini məhv edəcəkdir. Məgər bunların içərisində idraklı, gələcəyi görən və Allahdan qorxanları yoxdurmu ki, uzaqgörənlik edib bu fitnə-fəsadlara bais olan və özlərinin xeyirindən ötrü aləmi xəsarətə düşər edənlərə öyüd-nəsihət verib onları düzgün yola qaytara? Bircə bunlardan sual edən yoxdur ki, ay ermənilər, vilayətdə alış-verişlə məşğul olduğunuz, zavod və karxanalar işlətdiyiniz, pul və malınız əlinizdə, çoxunuz milyonçu olduğunuz halda və bir kimsənin sizə gözün üstə qaşın var demədiyi bir vaxtda Qafqaz vilayətinə saldığınız bu fitnə-fəsadlar nə üçündür?

Padşah və böyüklərin yanında hörmətiniz olduğu, sözünüz eşidildiyi və xadimələrlə birlikdə gözəl-gözəl imarətləriniz olduğu, fəhlələr qabağınızda səf-səf durduğu halda, bu nə tüğyan idi ki, bu vilayətə saldınız? Bir para cibkəsənlərin sözü ilə özünüzü və əhli-əyalınızı min dürlü bərabər dünya edərək əli qoynunda zar və giryan qoyub, özünüzlə bərabər dünya əhlini də tamam narahat edib, dərdü-qəm dəryasına qər q eləmisiniz.

Ayrı-ayrı şəhərlərdə və kəndlərdə ermənilərin bais olduğu fitnə-fəsadlar nəticəsində nahaq qanlar tökülmüş, hesabsız dərəcədə mallar talan və qarət edilmiş, hesabsız sayda imarətlər, dükanlar, karxanalar yandırılaraq viran edilmiş, minlərlə kişilər və övrət-uşaqlar öldürülmüş və yandırılmışdır. Bununla da onlar (ermənilər) hesabsız sayda övrətlərin dul və sahibsiz, uşaqların isə yetim, kimsəsiz qalmasına səbəb olmuşdular.

Qu quşu tükündən tikilən mütəkkəllərə baş qoyub söykənməyə naz edənlər, şal və tirmə yorğan-döşəklərdə yatmaq istəməyən şəxslər indi köhnə paltonun içində üryan və zaru-giryən qalıb. Övrət-uşaqlar, tanınmış adamlar yuvası dağılmış, evləri və imarətləri tar-mar edilərək yandırıldığından tərki-vətən olub, külfətli və külfətsiz başqa vilayətlərə getməyə məcbur olmuş və onlardan bir çoxu səfil həyat keçirməyə məcbur olmuşdur.

Mən bilmirəm fitnə-fəsad törədib xalqı qırğına verən bu erməni quldurları o dünyada sorğu-sual zamanı adil Allaha nə cavab verəcəklər.

Bu qədər zülm, sitəmkarlıq, insafsızlıq və özbaşınalıqla bu əyalətdə bayrağınızı qaldırmaq istəyirsiniz. Lakin ona nail olmayacaqsınız. Bəli, o padşahlıq bayrağı ucalarsa, əvvəl onun altında başı-gözü mismarlanmış, burnu-qulağı kəsilmiş, başları daş və çəkiclə əzilmiş, bədənləri zülm odu ilə odlandırılmış şəxslərin övladları gəlib sizdən sorğu-sual edəcəkdir. Bunu yəqin bilin ki, bu zümlərin əvəzi çox tezliklə onun törədənlərdən çıxarılacaq. Allah-təala da bu zümləri törədənlərə rəhm etməyəcəkdir. Əlbəttə, bu zümləri edən quldurlardan tezliklə bu dünyada qisas alınacaq və axirətdə də onun cəzasını çəkəcəklər.

İbrətamiz əhvalat

Bir gün mən (M. M. Nəvvab) bazardan keçərkən gördüm ki, xalq yığışib nəyəsə tamaşa edirlər. Yaxınlaşıb baxanda gördüm ki, Əbdül adlı bir kişi tələ ilə üç-dörd siçan tutub, yanında bir şüşə neft qoyub, siçanların üstünə neft tökərək bir-bir yandırır buraxır. Siçan od tutan kimi bərk qaçmağa başlayır və daha da

alovlanırdı. Bir az o yan-bu yana qaçdıqdan sonra yıxılıb yanırdı. Mən bunu görəndə əsəbiləşib o kişiyyə dedim ki, ay kişi, bu nə insafsız işdir ki, sən tutursan? Allahın məxluquna zülm edərək yandırırısan. Belə iş etmə, Allah-təalaya xoş gəlməz. Və bu zümlərin cəzasını tezliklə verər. Siçanları yandıran kişi mənə dedi ki, onlar mənim torbamı deşib zərər vurublar. Mən də gərək əvəzində bunları yandıram. Bundan sonra mən Əbdül kişidən ayrılıb evimə getdim.

Bu əhvalatdan bir neçə gün keçdikdən sonra siçanları yandıran Əbdül kişi bir şəxsə barıt satdığı zaman manqaldan bir qığılcım barıt torbasına düşür. Bir batmana qədər barıta od düşən kimi gurultu ilə böyük partlayış olub, dükandakı bütün malların hamısını havaya sovurur. Bu partlayışdan Əbdülün özü də od tutaraq siçanlar qaça-qaça yandığı kimi, o da qaça-qaça yanıb həlak oldu. Onunla bərabər iki nəfər də yanıbmışdı. Lakin onları ölümdən xilas etmək mümkün oldu. Əbdül kişinin həm özü öldü, həm də dükanı ilə bütün malları yanıb məhv oldu.

Qərək, bu nəsihətamiz sözlərdən məqsəd odur ki, bəlkə, erməni tayfasının bir-iki nəfərinin qəlbinə insaf nuru yol tapa, şeytan əməllərinə qulluq edən kəslərə nəsihət verib, onları tutduqları qeyri-bəşəri əməllərdən çəkindirə. Bəlkə, bundan sonra gördükləri bu əməllərin peşmançılığını çəkələr.

Hicri 1323-cü (miladi 1905-ci) il tarixdə Tiflisdə baş verən əhvalatlar haqqında

Oktyabr ayında Tiflis şəhərində bayram münasibəti ilə camaat küçələrə gəzintiyə çıxmışdı. Camaat kilsənin yanına çatanda birdən evlərin pəncərələrindən güllələr

yağmağa başladı. Neçə adam bunun nəticəsində öldü və yaralandı.

Camaat erməni “Listok” qəzetxanasının yanına çatanda qəzetxananın otağından camaatın içərisinə bir bomba atdılar. Bundan başqa, gimnaziya tərəfdən də bir bomba atıldı. Camaat “Sobraniye” binasının yanından keçəndə bir bomba da oradan atdılar.

Bu zaman üç rota rus qoşun dəstələri gəldi və başladı camaatla atışmağa. Bomba atılan evləri gülləbaran etdilər. Nəticədə otuz beş nəfər həlak oldu, on beş nəfər yaralandı.

Əlavə: Bu hadisələr cərəyan edən vaxt Batum tərəfdə neçə körpü partladıldı. Qoridə isə qoşunla toqquşma oldu.

Uzerget uyezdində isə camaat rus kazaklarının üstünə bombalar atdılar. Nəticədə çoxlu kazaklar məhv oldu və yaralandı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisədən sonra Tiflis şəhərində yenidən dalbadal baş vermiş atışmalar zamanı otuz dörd nəfər həlak oldu, səksən bir nəfər yaralandı.

Tiflis şəhərində erməni-müsəlman davası

Dekabr ayında erməni tayfası yenə dinc dura bilməyib, hazırlıq gördükdən sonra qəflətən müsəlmanların üstünə hücum çəkdi. Müsəlmanların bu hücumdan xəbəri olmadığından ermənilərə layiqli cavab vermək üçün yanlarında silah və sursat yox idi. Əhvalatdan xəbərdar olan gürcülər tüfəng və patronla müsəlmanlara kömək etdilər. Müsəlmanlar tanınmış bir şəxsin imarətinə girərək evi özləri üçün səngərə çevirdilər və ermənilərlə atışmağa başladılar. Müsəlmanlar iki gecə-gündüz ermənilərlə atışdılar.

Tiflisdə baş verən bu əhvalatdan ətraf müsəlman kəndlərinin camaatı xəbərdar olan kimi min atlı cəm olub müsəlmanların köməyinə gəldilər. Namestnik kəndlərdən gələn köməkdən xəbərdar olub əmr verdi ki, atla şəhərə girmək qadağan olunsun. Odur ki, müsəlmanlar şəhərin ətrafından atlarını geri – kəndlərə qaytararaq özləri piyada Tiflis şəhərinə daxil oldular. Onlar salavat və nəərə çəkərək ermənilərin üzərinə hücumla başladılar. Bir gecə-gündüz vuruşmadan sonra çoxlu erməni qırıldı. Qalanları isə qaçıb aradan çıxdılar.

1905-ci ilin oktyabr ayında Bakıda baş verən əhvalat

Padşahın şadlıq günündə rus və müsəlman camaatı “ura” deyər-deyə, rus və türk dillərində şüarlar oxuyar-oxuya küçələri dolanırdılar. Ruslar öz qırmızı bayraqlarını qoyub imperatorun şəkli ilə öz milli bayraqlarını götürüb dolanırdılar. Müsəlmanlar da onlarla qarışıq qubernatorla birlikdə Böyük kilsəyə gəlib dua oxudular. Bundan sonra isə qubernator baş keşişlə birlikdə “Qasım bəy” məscidinə gəldi. Orada da dualar oxudular. Bu vaxt bərk yağış yağdığından camaat dağıldı. Bir dəstə kilsənin qabağından keçərkən gördülər ki, bir rus əlində qırmızı bayraq hündür bir yerə çıxaraq hökumətə qarşı nitq söyləyir. Camaat tökülüb onu tutdular və sonra döyüb öldürdülər. Divan da buna mane olmadı.

Yenə də 20 oktyabrda dövlətin ziddinə gedən camaat cəm olub istədilər ki, həbsxananı açaraq məhbusları azad etsinlər. Rus qoşunu bunun qarşısını aldı. Toqquşma nəticəsində camaatdan on səkkiz nəfər yaralandı. Həmin gün Bibi-Heybət yolunda qırmızı

bayraq qaldıranlarla milli bayraq daşıyanlar arasında bərk vuruşma və atışma oldu. Nəticədə bir adam öldü, iki nəfər isə yaralandı. Həmin hadisə haqqında erməni qəzetləri yazırdı ki, bu toqquşmada yüz nəfər erməni ölüb.

21 oktyabrda bir dəstə rus kazakı öz əziz günləri münasibətilə əllərində padşahın şəkli küçə ilə hərəkət edirdilər. Ruslar Mirzəyans adlı varlı və mənəb sahibi erməninin evinin qabağından keçəndə həmin evdən kazakların üstünə güllə atdılar. Həmin saat kazaklar evi mühasirəyə aldılar və hər tərəfdən neft tökübləndilər. Ev yanıb külə döndü. Kazaklar yangın söndürən müvəkilləri də evi söndürməyə qoymadılar. Ev alışıb yanarkən yel vurub qonşu erməni evlərinə də od saldı. Bunun nəticəsində də bütün evlər yandı.

Həmin əhvalatdan sonra rus kazak dəstəsi ermənilərin dükənlərinə hücum çəkərək talan və tarac etdilər. Sonra isə kazaklar erməni varlıları olan Lalayevin, Kələntərovun dükənlərinin əmlakını, eləcə də Tağızadənin dükənlərinə icarəyə götürmüş ermənilərin mallarını və əşyalarını talan etdilər. Bu toqquşmada ölənlərin və yaralananların sayı qırx nəfərə çatmışdı. Onun da əksəriyyəti erməni idi. Bu əhvalatdan sonra qubernatorun əmri ilə rus kazakları erməni küçələrindən köçürülərək müsəlman məhəllələrində yerləşdirildi.

Oktyabrın 23-də ruslar qubernatorun iqamətgahında məsləhət toplantısı keçirdilər. Bu toplantıda ermənilərdən başqa bütün millətlərin nümayəndələri iştirak edirdilər. Toplantıya ermənilər özləri gəlməmişdilər. Məsləhətdən sonra kazaklar gəlib qubernatordan erməniləri cəzalandırmağa icazə verməsini xahiş etdilər. Qubernator onları sakitləşdirdi.

Bir az keçdikdən sonra yenə bir dəstə kazak padşahın övrətinin şəklini millət bayrağı ilə birlikdə əllərinə götürüb küçə-bazarı gəzməyə çıxdılar. Erməni məhəlləsinə gəlib çatanda yenə onların üstünə evlərin birindən güllə atdılar. Güllə atılan ev erməni tərəfindən icarəyə götürülmüş müsəlman evi idi. Dərhal kazaklar həmin evi gülləbaran edərək ermənilərin evlərini yandırmğa başladılar. Bu hadisədə öldürülənlərin və yananların sayı on altı nəfər olmuşdu. Yaralananların miqdarı isə məlum deyildi. Yenə həmin günün gecəsi atışmalar oldu. Bir erməni evi yandırıldı.

Oktyabr ayında baş vermiş toqquşmalarda əlli altı nəfər adam öldürülmüşdür ki, bunlardan əlli biri erməni, biri rus, biri gürcü, biri yəhudi, ikisi isə müsəlman idi. Yaralananların sayı isə 59 nəfər idi. Onlardan 38 nəfəri erməni, 14-ü rus, bir yəhudi, biri nemes, 4 nəfəri müsəlman və biri nə millət olduğu məlum olmadı. Yandırılmış evlərin miqdarı isə 28 ədəd idi. Onlardan 24-ü erməni, biri rus, biri isə müsəlman evi idi. Bunlarla yanaşı, iki şəhər budkası da yandırılmışdı. İğtişaşlar zamanı dəyən zərərin miqdarı məlum olmamışdır. Bu iğtişəşə və xəsarətə erməni tayfası bais olmuşdur.

Ramazan ayında (15 noyabr) Şuşa şəhərində baş vermiş əhvalat

Məsumovlardan olan bir erməni öldürülmüşdü. Ermənilər bu ölüm hadisəsinin izini qəsdən gətirib müsəlman bazarına çıxardılar və onu müsəlmanların öldürdüyünü söylədilər. Odur ki, divan əhli müsəlmanlar arasında axtarışlar aparmağa başladı. Müsəlmanlar bildirdilər ki, biz heç vaxt belə namərdliyə yol vermərik.

Bunu ermənilər özləri edib bizim üstümüzə yırırlar ki, müsəlmanları müqəssir etsinlər.

Xülasə, çox çəkişmədən sonra ermənilərin sakitləşdirilməsindən ötrü divan bir dəstə atlı kazak və bir dəstə piyada götürüb qubernatorla birlikdə müsəlman meydanına gəldilər. Qubernator bir kağız oxuyaraq bildirdi ki, sərdarın hökmünə əsasən, gərək ölən erməninin meyidini verəsiniz. Əgər onun meyidi verilməsə, bu Şeytanbazar adlanan dükanlardan gərək bir neçə yüz manat pul toplayıb o ölən erməninin külfətinə verəsiniz.

Bir-iki gündən sonra rus qoşunu yenə gəlib o qərarla müsəlman bazarından keçdi. Qubernator müsəlmanlarla yumşaq rəftar edirdi, cənab qazi və əyanlarla xoş davranırdı.

Ramazan ayının 18-ci günü qubernator belə məsləhət gördü ki, müsəlman əhli dükan-bazarı bağlayıb toy və musiqi çala-çala padşahın fərmanı oxunacaq böyük bir yerə gəlsinlər. Müsəlmanlar cavab verdilər ki, bu günlər bizim əziz və təziyə günlərimizdir. Odur ki, musiqi və toy çalmaq olmaz. Özümüz isə toplaşıb oraya gələ bilərik. Danışığa əsasən, müsəlmanlar dükan-bazarı bağlayıb böyük bir izdihamla, şahın iki şəkli və on bayraq əllərində bazardan keçərək divanxananın qabağına gəldilər və əyanlarda gəlib bağda qərar tutdular. Qubernator böyük çinovniklərlə müsəlmanların toplaşdığı yerə gəldilər. Kilsənin ətrafı kiçik olduğundan qubernator alimlər və əyanlarla birlikdə su anbarının üstünə gəldilər. Bura həm də hündür idi. Camaat isə əllərində bayraqlar və padşahın şəkilləri anbarın qabaq tərəfinə yığışdı. Hər tərəf camaatla dolu idi. Camaatın gurultusundan qulaq tutulurdu. Atlı kazak dəstəsi gəlib

bir tərəfdə səf çəkib durmuşdu. Bu qədər camaatın içində vur-tut beş nəfər erməni var idi. Onlardan biri qubernatorun yanında, dörd nəfəri isə kilsənin qabağında dayanmışdı. Onların birisinin adı Amrimov Mikit idi. Mən onu yanıma çağırıb dedim:

- Baron Mikit! Bu nə fitnə-fəsad, xəsarət və mərdüməzarlıqdır ki, erməni tayfası dünyaya salıb? Xalqın rahatlığını kəsiblər. Onlar bu qədər tökülən nahaq qanlara, yanan mülklərə və qarət edilən mallara bais oldular.

Mikit cavab verdi ki, Allah-təala belə işlərə bais olan kəslərə və cahil nadanlara qənim olsun. Biz özümüz də mat qalmışıq, bilmirik nə çarə edək. Abrımız töküldü, etibarımız kəsildi, mal və mülkümüz isə yandırıldı və talan edildi.

Qubernator cibindən bir kağız çıxardaraq bildirdi ki, bu, əlahəzrət imperatorun fərmanıdır. Sonra qubernator həmin fərmanı hündür səslə oxumağa başladı. Tərcüməçi isə camaatı başa saldı ki, padşahımız bir neçə işdə bizə hüriyyət, yəni, azadlıq iltifat edibdir:

1. Əvvəla, milli və şəri məsələlər üzrə məsləhətləşmələr aparmaq üçün yığıncaqlar azaddır. Bunun üçün icazə lazım deyil.

2. Söz azadlığı. Yəni, özünə və millətinə əhəmiyyətli və xeyirli hesab etdiyiniz məsələləri danışmağa, yazmağa və çap etdirməyə icazə verilir.

3. Vicdan azadlığı. Yəni, istədiyiniz dinə və məzhəbə qulluq etmək.

4. Mal və can təhlükəsizliyi. Yəni, milyonlarca malın və mülkün olsa da, bir kəs heç bir haqla ona toxuna bilməz.

Elə ki, fərman oxunub qurtardı, qubernator əlini yuxarı qaldırdı. Camaat da ona baxaraq əllərini və papaqlarını yuxarı qaldırdılar və sevinclə “ura” çəkdilər. Ondan sonra cənab uçitel Mirhaşım bəy Vəzirzadə nitq etdikdən sonra cənab axund Hacı Molla Hüseyn Qazi hündür səslə bir dua oxudu. Dua başa çatan kimi Ağa Mirhaşım bəy hürriyyət manifestinin elan edilməsi münasibəti ilə şəhərin fağır-füqərasına paylamaq üçün yüz manat pul verdi. Onun ardınca da əlli manat cənab qubernator iltifat etdi. Bir sıra əyanlar da bu xeyriyyə işinə qoşuldular. Bununla da bu təntənəli yığıncaq başa çatdı.

Bu yığıncaqdan iki gün sonra müsəlmanlarla erməniləri barışdırmaq üçün qubernator müşavirə çağırırdı. Müşavirədə hər iki tərəfdən nümayəndələr çıxış edərək öz fikirlərini söylədilər və barışıq elan etdilər. Həmin günün səhəri qubernator Gəncə şəhərinə getməyə hazırlaşdı. Yüz nəfərəcən müsəlman cavanlarından atlılar silahlanmış halda qubernatorun faytonunu müşayiət edərək qərargaha gəldilər. Bu zaman bir neçə erməni qərargaha gəlib müsəlmanlardan şikayət etdilər. Qubernator qəzəblə onlara baxıb acıqla dedi:

- Artıq mənə məlum olubdur ki, siz erməni tayfasının müsəlmanlar haqqında mənə dedikləriniz hamısı yalan və böhtandır. Bu şikayətlər bütünlüklə qərəzçilik və düşmənçilik məqsədi güdür.

Qubernator ermənilərin cavabını verdikdən sonra müsəlman atlılarının müşayiəti ilə yola düşdü. Xan bağından bir az o tərəfə getdikdən sonra faytonu saxlatdırıb müsəlman atlılarına artıq dərəcədə iltifatla razılıq edib, onların geri dönməsini məsləhət bildi.

Atlılar qubernatorla xudahafizləşib geri döndülər. Atlılar gurultu ilə şəhərə daxil olarkən ermənilər vəhşətə düşdülər. Onlar belə xəyal etdilər ki, bu atlı müsəlmanlar erməni-müsəlman davasını təzələmək üçün kəndlərdən cəm olub gəliblər. Mətləb aydın olandan sonra ermənilər sakitləşdilər.

Fitr bayramı günü bütün alimlər, seyyidlər və əyanlar məscidə toplaşib ermənilərlə davada məzlum və şəhid olanlar üçün təziyə tutub Quran oxuyurdular. Bu zaman erməni xəlifəsi bir neçə keşiş və camaatın nümayəndələri ilə məscidə gəlib müsəlmanların bayramını təbrik etdilər. Sülh və əmin-amanlıq yaratmaq üçün camaatla görüşüb qayıtdılar.

Əlavə: Şəvval ayının səkkizinci günü belə bir xəbər yayıldı ki, dilicanda yol gələrkən Qərvənd tərəfdə dörd erməni öldürülüb. Odur ki, təhqiqat aparmaq üçün bir neçə müsəlmanı yoldan geri qaytarmışdılar. Bu deyilən əhvalat baş verən gün ermənilər Yel dəyirmanı deyilən qayanın üstündən, aşağı yolla odun gətirən Xəlifəli bir müsəlmanı güllə ilə vurub, ölümcül yaralamışdılar. Müsəlmanlar onu gətirib Qalada öz xəstəxanalarına qoyduqdan sonra divana hadisə ilə bağlı məlumat vermişdilər.

Əlavə: Kərbəlayı Məhəmməd adlı bir yaxşı papaqçı var idi. O, tikdiyi papaqların bir qismini aparıb erməni bazarında satardı. Ermənilərin namərdliklərindən yaxşı hali olan adamlar Kərbəlayı Məhəmmədi erməni bazarına getməkdən çəkəndirməyə çalışırdılar. Mən özüm (M. M. Nəvvab) iki dəfə onun erməni bazarına papaq apardığını görüb, məzəmmət etmiş və erməni bazarından əl çəkməsini ona təkrar-təkrar demişdim. Bu məsləhətləri qulaqardına vuran Kərbəlayı Məhəmməd

həmin günün axşamı, yəni şəvval ayının 8-ci günü bir neçə papaq götürüb satmaq üçün yenə erməni bazarına gedir. Ermənilər onu bir hiylə ilə daldaya çəkib öldürmüş, cəsədini isə gizlətmişdilər.

Əlavə: Yenə həmin gün ermənilərə xəbər gəldi ki, Turşsuyun yolunda müsəlmanlar iki erməni öldürüb, başlarını kəsiblər. Bu xəbəri eşidən kimi, bir dəstə erməni cavanları silahlanaraq fəryad çəkə-çəkə ermənilər öldürülən tərəfə yollandılar. Bazarda alış-verişlə məşğul olan ermənilər bu fəryadı eşidən kimi həyəcanlı şəkildə dükanlarını bağlayıb, meydana yığıldılar. Hər tərəfdən müxtəlif çağırış və haray səsləri gəlirdi. Rus tayfasından olan bir nəfər bu vəziyyəti görəndə qaçıb divanxananın qabağına gəldi. Burada o, müsəlmanlara xəbər verdi ki, nə durmusunuz, ermənilər davaya hazırlaşırlar, bu saat sizin üzərinizə hücumə başlayacaqlar. Bu xəbəri müsəlmanlara çatdırdıqdan sonra həmin rus qoşunun hazır olması üçün zəng çaldı.

Bu xəbəri eşidən müsəlmanlar dükanlarını bağlayıb silahlandıqdan sonra, səngərlərə qaçdılar və davaya hazır vəziyyət aldılar.

Ermənilər də kilsələrin damında, evlərdə və küçələrdə hazırladıqları səngərlərə doluşmuşdular.

Divan əhli əhvalatdan xəbərdar olan kimi bir dəstə əsgər götürüb, musiqi çala-çala erməni məhəlləsindən keçərək bazara gəldilər. Camaat əhvalatdan xəbərdar olan kimi sakitləşərək hərə öz evinə qayıtdı.

Gəncə şəhərində müsəlmanlarla ermənilər arasında baş vermiş əhvalat

“8 şəvval 1323-cü il (miladi 1905-ci il)”

Şəvvalın 8-də xəbər gəldi ki, Gəncə şəhərində müsəlmanlarla ermənilər arasında toqquşma nəticəsində dava başlamışdır. Teleqrafla xəbər verdilər ki, iki gecədir ki, Gəncədə böyük od-alov görünür. Ancaq təfəsilatı məlum deyildir. Sonrakı təhqiqatla məlum oldu ki, erməni tayfası müsəlmanları arxayın edərək onlara qarşı yeni xəyanət hazırlamaq üçün tədarük görərək hər yana yazıb özləri üçün köməklər gətirmişlər.

Müsəlmanlar isə hər şeydən xəbərsiz sakit və samit öz işlərində və alış-verişlərində idilər.

Ermənilər silah tədarüklərini məramlarınca yığdıqdan sonra hər yana yazıb qüvvə tələb etdilər. Bu tələb əsnasında hər yandan silahlı ermənilər gəlirdi. Gəncə ermənilərinə Qarabağdan da kömək gəlmişdi. Qarabağdan gələn dəstənin başında dülgər Barseğın oğlu Sancan dururmuş. Ermənilər müsəlmanlarla davanı başlamaq üçün nəhaq yerə üç müsəlmanı öldürürlər. Müsəlmanlar bu əhvalatı eşidən kimi bazar-dükanı bağlayıb silahlanır və “Ya Allah!” deyib ermənilərin üstünə hücum çəkərək atışmağa başlayırlar. Bu xəbər ətrafa yayılan kimi kənar yerlərdən köməklər gəldi. Bu gələn köməklərin arasında Əli adlı mütəəssib və qeyrətli bir cavan var idi. Qaçaq olan bu oğlan başına xeyli atlı toplayıb Gəncəyə müsəlmanların köməyinə gəlmişdi. Ermənilərin qaçmasına imkan verməmək üçün qabaqcadan körpünü kəsdilər. Bundan sonra ermənilərin üstünə güllə yağdırmağa başladılar. Ermənilərdən qırılan çox oldu. Ermənilərin mövqeyi tutulduqca onların

evlərinə, dükanlarına və mağazalarına od vurub yandırirdılar. Amma bu işdə çox səhv etdilər ki, müsəlman məhəlləsində yerləşən və məscid dükanına bitişik olan erməni dükanına od vurdular. Çünki erməni dükanı yanarkən küləyin təsiri ilə od-alov məscid dükanına da keçdi. Söndürülməsi mümkün olmadığından erməni dükanı ilə məscidin mağazası da yandı.

Bu dava nəticəsində ermənilərdən xeyli adam qətlə yetirildi. Dedilər ki, Qarabağdan gəlmiş Barseğın oğlu Sancan da öldürülmüşdür. Amma sonra məlum oldu ki, diridir. Müsəlmanlardan da bir neçə nəfər şəhid olmuşdu.

Neçə vaxtdan sonra xəbər çıxdı ki, Məhəmməd həsən adlı bir molla iki nəfərlə nəyəsə baxmağa gediblərmiş. Hiyləgər erməni tayfası onları şirin dilə tutaraq harasa aparıb yox etmişlər. Sonra onların taleyindən bir xəbər çıxmadı.

Qala əhvalatı

Şəvval ayının 9-cu günündə ermənilər yenə Yel dəyirmanı adlanan qayanın üstündən aşağı enib, aşağıda qayaların arxasında gizlənirlər. Bu zaman üç nəfər müsəlman qabaqlarında da odun yüklənmiş ulaqları danışa-danışa oradan keçərkən həmin qayaların arxasında gizlənən ermənilər daşların arxasından çıxıb onları gülləyə tutdular. Məmiş adlı qalalıya güllə dəyən kimi həlak oldu. O birisi isə qolundan yaralandı. Üçüncü odunçu isə salamat, erməniləri söyə-söyə qaçıb Qalaya xəbər gətirdi. Xalq gedib həmin yaralını gətirib xəstəxanaya qoydular. Həlak olanı isə dəfn etdilər. Bundan sonra baş vermiş əhvalat haqqında divana xəbər

verdiklər. Həmin gün müsəlmanlar da enib yolda dörd nəfər erməni öldürdülər. Onlardan biri Daşaltı, üçü isə Şuşakənddən idi.

Bu vaxt xəbər gətirdilər ki, aşağı Bağlarda səkkiz yüz müsəlman atlısı cəm olmuşdur. Lakin onların məqsədləri heç kəsə məlum deyildi. Heç kəs bilmirdi ki, onlar Qalaya gələcəklər, yoxsa erməni kəndlərinə hücum edəcəklər.

Qaladakı erməni tayfası bu xəbəri eşidən kimi təşvişə düşdülər və vəhşətlə divan böyüklərini görüb xahiş etdilər ki, gərək biz müsəlmanlarla yenidən sülh bağlayaq. Bundan sonra divan böyükləri bir dəstə rus əsgəri götürüb musiqi çala-çala erməni nümayəndələri və keşişləri ilə müsəlman bazarına gəldilər. Cənab qazi və cənab Əbdürrəhman ağa da xeyli müsəlmanlarla onların yanına gəldilər. Həsənəli bəy orada iki xalq arasında əmin-amanlığın qorunub-saxlanması naminə bir nitq söylədi. Erməni keşişi də çıxış etdikdən sonra hər iki xalqın nümayəndələri divan böyükləri ilə birlikdə erməni bazarına gəldilər. Erməni bazarındakı toplantıda isə keşiş və Haşım bəy nitq söylədilər. Haşım bəy ermənilərə xitab edərək dedi:

- Ey camaat, bu nə fitnə-fəsaddır salmışınız iki millət arasında? Bu qədər məxluqatın dinliyini kəsmişsiniz. Əgər bu işlərlə məqsədiniz sosialistlikdirsə, onların qaydaları belə deyil. Bir məqsəd və səbəb olmaya-olmaya nə üçün bu qədər nahaq qanlara bais olub, uşaqları yetim, övrətləri dul, gözü yaşlı qoyursunuz. Onların ah-naləsinin göyə yüksəlməsinə razı olursunuz? Əgər könlünüz dava istəyirsə və özünüzü igid hesab edirsinizsə, onda gərək övrətlər kimi daşların dalında və evlərdə gizlənib qəflətən yolla gəlib-

gedəni namərdcəsinə vurmayasınız və sinənizə döyüb özünüzü qəhrəman kimi aparmayasınız. Davanın qaydası belədir ki, siz də, müsəlmanlar da çıxalar bir düz yerə, üzbəüz tufənglə, yaxud qılıncla, yaxud xəncərlə mərd-mərdanə bir-birinizlə vuruşasınız. Ya siz müsəlmanlara qalib gələrsiz, ya da müsəlmanlar sizin nəslinizi bu şəhərdən yox edər. Bununla da bütün məxluqatın canı dincələr. Məgər Xudavənd-aləmdən qorxmursunuz, adlarını qımdat qoymuş bir neçə erməni quldurları həftədə bir çaxırın kefi başlarına vurarkən iki millət arasına fitnə-fəsad salıb, nahaq qanlara bais olurlar. Sizlər də onların sözlərinə baxıb, özünüzü təhlükəyə salırsınız. Bunun nəticəsində də nə qədər adamlarınız və mallarınız tələf olur, mülləriniz yandırılıb xarabalığa çevrilir. Özünüz görürsünüz ki, dava vaxtı 10 nəfər müsəlmandan öləndə min nəfər sizdən tələf olur. Quldurların sözüne qulaq asmayın. Allah-təalanın yoluna qayıdın.

Haşım bəydən sonra cənab Əbdürrəhman ağa və cənab qazi xütbələrdə fatihə oxudular.

Bu barışıq günü günü yuxarıda haqqında danışdığımız əhvalat zamanı öldürülmüş müsəlmanların qatilini gətirib divana təhvil verdilər. Onlar iki nəfər idilər. Onlardan biri Qaybalı kindlisi erməni dəmirçi Mirzə idi. Divan hər ikisini həbsxanaya göndərirdi.

Seyyidin əhvalatı

Həmin gün ermənilərlə müsəlmanların barışıq elan edilərək hər iki millət arasında sülh yaradıldıqdan sonra kəndistan yerindən olan və alverlə məşğul olan bir seyyid evlərinə tərəf gedirdi. Seyyid erməni küçəsi ilə bulvarın yanından gəlib keçəndə onunla tanış olan bir

erməni qabağına çıxdı. Hal-əhval etdikdən sonra erməni dedi ki, bu evdə satılmalı palaz var. Gedək onu sənə alım. Bu şərtlə ki, ucuz alsam, mənə dəllallıq pulu verməlisən. Seyyid onunla razılaşdı. Onlar bir az getdikdən sonra qabaqlarına iki yapıncılı qımdat çıxdı. Onlar ermənicə bir-birindən soruşdular ki, seyyidi harada aparıb öldürsünlər. Birisi dedi ki, əvvəl Kiki Kələntərova deyək, ondan sonra öldürək. Seyyid erməni dilini bildiyindən bu danışıqların hamısını başa düşürdü. Əhvalatın nə yerdə olduğunu dərk edən seyyid daxilən həyəcanlansa da, öz həyəcanını bürüzə vermədi. Əvvəl istədi ki, qaçsın, lakin buna heç bir fürsət olmadığını görüb vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa başladı. Ermənilərdən biri digərinə dedi ki, siz onu söhbətə tutub saxlayın, mən gedim Kikiyə məlumat verim. Bir azdan erməni geri dönərək öz yoldaşlarına buyurdu ki, seyyidi Kikinin əmri ilə öldürüb onu da papaqçını basdırdığınız yerdə basdırın. Bundan sonra onların hər üçü seyyidin üzərinə hücum çəkib qollarını tutdular və toqqasını açıb boynuna bağlayıb çəkə-çəkə bir həyəətə gətirdilər. Evdən bir övrət çıxıb dad-fəryad elədi ki, bunu burda öldürməyin. O gün papaqçını öldürərkən uşağım qorxaraq naxoşlayıb. Övrətin etirazından sonra onlar seyyidi evdən çıxartdılar. Övrət isə darvazanı onların arxasınca bərk-bərk bağladı. Ermənilər seyyidi evdən çıxardıqdan sonra fikirləşdilər ki, onu harada öldürsünlər. Bu zaman birdən yolun o biri tərəfindən hay-küy qalxdı. Bir müsəlman çıxırırdı ki, tut məni görüm necə tutursan. Kəndistan yerindən olan bu müsəlman atın üstündə getdiyi yerdə iki erməni onun üstünə hücum çəkərək tutub öldürmək istəsələr də, gücləri çatmır. Bu seyyidin yanında olan ermənilərdən

biri qaldı, ikisə isə o biri ermənilərə köməyə getdilər. O biri erməni seyyidi orada olan çuxura salmaq istəyərkən, seyyid toqqadan tutub erməniyə müqavimət göstərir. Yer yaş olduğundan seyyidin göstərdiyi müqavimət nəticəsində erməninin ayağı sürüşüb yıxılır və toqqa əlindən çıxır. Seyyid fürsəti əldən verməyib erməni qalxanacan müsəlman məhəlləsinə tərəf xeyli qaçır. Qaçarkən yolda seyyid bir neçə dəfə yıxılsa da, qalxıb yenə də öz yoluna davam edir. Nəhayət, müsəlman məhəlləsinə çatdıqdan sonra sakitləşir.

Əlavə: O günün sabahısı erməni qəbristanlığında bir erməni öldürüldü. Ermənilər əhvalatdan xəbərdar olan kimi gedib divana şikayət etdilər. Divan isə cənab qazinin yanına gələrək ona bildirdi ki, ermənilər qatili tələb edirlər. Qazi ərz etdi ki, sizinlə gəldiyimiz razılaşmaya əsasən, biz ancaq şəhərdə baş verən hadisələrə cavabdeh olacağıq. Şəhərdən kənardə baş verən hadisələrə isə biz müdaxilə etməyəcəyik. Çünki bu ölüm hadisələrinin əksəriyyətini ermənilər özləri eləyib, müsəlmanların üstünə böhtan atırlar. Odur ki, bunların heç birinin müsəlmanlara dəxli yoxdur.

Əlavə: Şəvval ayının 12-də Qalaya vətənpərvər şəxslərdən bir məktub gəldi. Məktubda qeyd edilirdi ki, yollar çox qorxulu olduğuna görə müsəlmanlar bu tərəfə səfər etməsinlər. Həmin gün Bağlar tərəfdən gələn cənab Haşım Vəzirzadə nəslindən olan Cəfər bəyin sərkərdəliyi ilə bir neçə yüz atlı və piyada erməni kəndlərini mühasirəyə aldılar. Digər tərəfdən isə Piçənis və başqa kəndlərin kürdlərindən də yüzə yaxın atlı və piyada gəlib erməni kəndlərini mühasirəyə aldılar. Xəlifəli tayfasından olan müsəlmanlar kürdlərlə danışıq apararaq bu nəticəyə gəldilər ki, onların hərəsi bir

tərəfdən erməni kəndlərinin üzərinə hücumla keçsələr. Kürdlərin sərkərdəsi İbrahim bəy idi. Onlar, yəni İbrahim bəyin dəstəsi əvvəlcə Kiki Kələntərovun yaşadığı Cəmilli kəndinin üstünə yeridilər. Bu kənddə Kiki Kələntərovun yaxşı imarətləri var idi. Onun evində olan bəzi şeyləri qarət etdikdən sonra qalanını od vurub yandırdılar. Cəmilli kəndindən bu hücum nəticəsində qaçanlar qaçmışdı. Qalanları isə qayaların arxasından, evlərinin pəncərələrindən İbrahim bəyin dəstəsinə atəş açırdılar. Müsəlmanlar isə çöldən onları gülləbaran edirdilər. Bu hücum nəticəsində bütün kənd yandırıldı və 11 nəfər erməni öldürüldü.

Həmin vaxt xəlifəliklər Xənəzək kəndinin üzərinə hücum çəkərək kəndin yarısını çoxunu yandırdılar və əllərinə keçən erməniləri qətlə yetirdilər.

Xəlifəliklərin arasında Qasım adlı çox qeyrətli və işgüzar bir cavan vardı. O, bu hücumda ermənilərlə çox böyük cəsarət və qəhrəmanlıqla vuruşurdu. Qasım dörd erməni öldürmüşdü. Birdən ona güllə dəyib yerə sərdi. Kosalar kəndindən olan bu cavan döyüş meydanında qəhrəmancasına həlak oldu. Onun cənazəsini Kosalar kəndinə gətirdilər. Molla Qalada olduğundan bir neçə nəfəri at və qatırla molla gətirmək üçün oraya göndərdilər. Yolda onları ermənilər Yel dəyirmanı qayasından və Qayıbalı kəndindən atəşə tutdular. Onlar at və qatırlarını buraxıb böyük çətinliklə daşların arxasıyla gəlib Qalaya çatdılar. Gələn kişilərdən birisi Qalaya çatan kimi çığıra-çığıra camaata xəbər verdi ki, ermənilər davaya gəlirlər. Camaat dükan-bazarı bağlayıb, cavanlar silahlanıb səngərlərə doluşurlar. Əhvalatı belə görə vilayət hakimi müsəlmanları

sakitləşdirərək deyilənlərin hamısının yalan olduğunu söyləyir.

Bağlardan olan atlılar və piyadalar isə dalbadal erməni kəndlərini yandıra-yandıra gəlib Xoramord kəndinə çatdılar. O kənddə də xeyli erməni öldürüb evlərini yandırdılar, mallarını isə qənimət kimi ələ keçirdilər.

Əlavə: Bir neçə gün bu əhvalatdan qabaq dörd nəfər müsəlman Süleymanlı kəndi yaxınlığında yerləşən müşahidə məntəqəsinə yaxınlaşırlar. Həmin müşahidə məntəqəsində ermənilərin səngərləri var imiş. Hər gecə həmin səngərlərdə neçə nəfər erməni keşik çəkirmiş. Dörd nəfər müsəlman yavaş-yavaş həmin səngərlərə yaxınlaşaraq gördülər ki, dörd nəfər erməni yemək süfrəsi açıblar. Biri ağacda kabab bişirir, o biriləri isə süfrəni düzəldir və şərab şüşələrinin ağzını açırlar. Dörd ədəd tütəngi isə kənarda baş-başa çatmışdılar. Müsəlman cavanları qəflətən sıçrayıb ermənilərin tütənglərini ələ keçirdilər və yenə də cəld səngərlərə girib tütəngləri ermənilərə tərəf tuşladılar. Ermənilər baş verən hadisədən dəhşətə gələrək, müsəlmanlara yalvarmağa başladılar ki, bizi öldürməyin, patrondaşları da sizə verəcəyik. Müsəlmanlar patrondaşları da götürdükdən sonra ermənilərin dördünü də güllələyib kəndlərinə qayıtdılar.

Malibəyli əhvalatı

Şəvval ayının 17-si, cümə axşamı Şuşakənddən, Daşkənddən, Muxətərdən, Keşişkənddən və Daşaltıdan neçə yüz erməni yığılaraq qımdatlarla məsləhətləşib belə qərara gəldilər ki, müsəlmanların qüvvələrini zəiflətmək məqsədilə kəndlərdən onları qovub təmizləsinlər. Bundan sonra Qalaya hücum çəkib müsəlmanların müqavimətini sındırmağın asan

olacağını söylədilər. Ermənilər tökdükləri tədbirə əsasən birinci Malıbəylinin üstünə hücum çəkib oranı tar-mar etmək, ev-eşikləri yandırıb mallarını qarət etmək fikrində idilər.

Ermənilər bu məqsədlərini həyata keçirmək üçün səhər tezdən Malıbəylinin üzərinə hərəkət etdilər. Bu hücumda neçə yüz adam və kəl arabaları iştirak edirdi. Onlar kəl arabalarını müsəlmanların mallarını qarət edib aparmaq üçün gətirirdilər. Ermənilər Malıbəyli qiblə və qərb tərəfdən mühasirəyə aldılar. Hücum səhər tezdən olduğuna görə səngərdə olanlar yatmışdılar. Kəndin səhər tezdən oyananları hücumdan xəbərdar olub başqalarına da məlumat verdilər. Səngərdə dayanan müsəlmanlar bu qədər erməniyi görə kimi bir-iki güllə atdılar. Ermənilər isə hər səngərə yüzə qədər tüfəngdən atəş açdılar. Odur ki, səngərdəkilər atəşin belə çoxluğundan dəhşətə gəlib kəndin içərisinə qaçırdılar. Ermənilər isə səngərləri tutaraq daxil oldular. Onlar Hacı Təhmirezın evini ələ keçirərək hər tərəfdən od vurdular. Qımdatlardan ikisi sevincindən evin balkonunda şadlıq edirdilər. Belə ki, biri əl çalıb, o birisi oynayırdı. Bu zaman Malıbəylinin igidləri və tüfəngdarları əhvalatı belə görə kimi nəyə çəkib hər tərəfdən ermənilərin üzərinə hücum çəkdilər. Bir cavan müsəlman Hacı Təhmirezın evinin balkonunda oynayan erməniyi sinəsindən nişan alaraq ələ vurdu ki, erməni birçə dəfə çıxırıb yerə yıxıldı. Həmin cavan bir güllə də çəpik çalan qımdata vurdu. O da bərk qışqırıb o biri erməninin yanına yıxıldı.

Müsəlmanlardan bir atlı Xankəndinə, o birisi isə Qalaya xəbər gətirib onlardan kömək tələb etdilər. Dərhal Qalada cavan müsəlman döyüşçüləri toplaşaraq Ağa Şamil və Bəşir bəyin rəhbərliyi altında Malıbəyliyə tərəf yollandılar. Xankəndindən isə bir dəstə müsəlmanlar kazaklarla birlikdə Malıbəyliyə gəldilər. Qaladan və Xankəndindən kömək gələndə kimi Malıbəyli cavanları hər tərəfdən ermənilərin üzərinə hücumla keçmişdilər. Hər iki tərəfdən güllə yağış

kimi yağırdı. Hacı Təhmirəzin evinin balkonunda iki qımdat öldürüldükdən sonra ermənilər qaçmağa başladılar. Müsəlmanlar onları təqib edərək gülləyə tuturdular. Bu təqib zamanı daha doqquz erməni öldürüldü, neçəsi isə yaralandı.

Ermənilərin Malibəyliyə hücumunun başlanğıcında Hacı Təhmirəzin evinin yanında vuruşma gedərkən müsəlmanlar evi hər tərəfdən gülləyə tuturdular ki, ermənilər oraya daxil olmasın. Bu zaman ermənilərin əlinə düşməsin deyə evin bəzi qiymətli əşyalarını yığıb özləri ilə aparmaq istəyən iki övrətin erməni olduğunu güman edən müsəlman cavanları səhvən onları da vurub öldürmüşdülər.

Ermənilər Malibəylidən çıxarıldıqdan sonra Xankəndindən və Qaladan gələn dəstələr gurultu ilə Malibəyliyə daxil oldular və onlar Malibəyli müdafiəçilərinə qoşularaq salavat və “Ya Əli!” nərələri çəkib cəsarətlə ermənilərin üzərinə hücum çəktilər. Gülləbaran nəticəsində daha on beş erməni öldürüldü. Ermənilər vəziyyəti belə görə kimi pərən-pərən olub qaçmağa başladılar. Həmin həlak olan 15 nəfərin meyidini də götürüb kənardə saxladılmış və qənimət üçün gətirilmiş arabalara qoyub apardılar. Hacı Təhmirəzin evində öldürülmüş 9 erməni meyidi isə elə oradaca evlə birlikdə yanmışdı. Qaçan erməniləri müsəlman döyüşçüləri gülləbaran edə-edə təqib edirdilər. Sonra daşların dibində, çökək və çuxur yerlərdə ölən ermənilərin meyidlərini saydılar. Onların miqdarı 80 nəfərə çatmışdı. Müsəlmanlar tərəfdən isə bu davada ölənlər Hacı Məhəmmədin bir cavan oğlu və Hacı Təhmirəzin evində iki övrət olmuşdur.

Hacı Təhmirəzin evində öldürülmüş 9 nəfər ermənidən beşi kazak çinovniki paltarları geyinibləmiş ki, müsəlmanlar onları kazak bilib atəş açmasınlar.

Qaybalı kəndinin əhvalatı

Xəlifəlilər belə bir tədbir görmüşdülər ki, şəvval ayının 18-də gecə qəflətən Qaybalı kəndinin üzərinə hücum edərək

oranı darmadağın etsinlər. Bir naxələf, zətli qəliz müsəlman gedib Qaybalı ermənilərini xəlifəliklərin tədbirindən xəbərdar edir. Ermənilər tədbirdən xəbərdar olan kimi Qalaya və kəndlərə adam göndərərək tezliklə kömək göndərmələrini tələb edirlər. Hər yerdən ermənilər cəm olub Qaybalıya gəlirlər. Köməyə gələn ermənilər iki yerə bölünərək bir qismi kəndi müdafiə etmək üçün orada qalır, digər bir qismi isə silahlarını götürüb başqa bir yerdə gizlənilirlər. Gecədən 4 saat keçdikdən sonra 30-40 nəfər xəlifəli və neçə nəfər kürd tayfasından hamısı silahlı Qaybalının üzərinə hücum keçdilər. Onlar əvvəlcə iki dənə mərəyə od vurdular. Ondan sonra kəndi gülləyə tutdular. Kənd əhli hücumdan qabaqcadan xəbərdar olmasına baxmayaraq, nalə və fəryadları göyə ucaldı. Onların bir parası tüfəng atmağa, qışqırıq salmağa və bir parası isə yalvarıb Həzrəti Abbasi köməyə çağırmağa başladılar. Xülasə, bunları gülləbaran edib atışdırdılar. Ermənilərdən 11 nəfər qətlə yetirilmişdi ki, bu vaxt pusquda durmuş ermənilər Qaybalı yaxınlığında yerləşən bir neçə müsəlman evlərinin üzərinə hücum çəktilər. Bu evlərdə yaşayan müsəlmanların babası laçınlı Məhəmməd ləqəbi daşımış məşhur aşpaz olmuşdu. Ermənilər həmin laçınlıların evlərini gülləbaran etməyə başladılar. Onların aş qazanlarına da od vurub yandırdılar. Əhvalatdan xəbərdar olan kimi müsəlmanlar Qaybalıdan qayıdıb laçınlılara köməyə gəldilər. Onlar erməniləri gülləbaran edərək oradan qovdular. Nəhayət, atışma dayandı və sakitlik yarandı.

20 şəvval 1323 –cü (1905) ildə Pirəməkida baş verən əhvalat

Bu günlərdə Qala igidlərindən və gözətçilərindən ibarət müsəlmanlar atlanıb Malıbəyliyə gəldilər. Oradan da bir neçə gənc bələdçi bunlara qoşulub atlarını birbaşa Pirəməki deyilən yerə sürdülər. Pirəməki Şuşakənd ermənilərinin ot-

ələf və əkinçilik yerləri idi. Həmin yerdə böyük-böyük ot tayaları var idi. Ermənilərin biçib yığıqları 150 tayaya və neçə mərəklərə, talvarlara od vurub yandırdılar. Ot tayalarının alovları Qaladan görünürdü. Tayalar yandırıldıqdan sonra müsəlmanlar rus kazakları ilə sözü bir yerə qoyub Pirəməkidəki bütün məxzənlərdə və quyularda olan arpa və buğdanı çıxarıb arabalara yükləyib özlərinə mal etdilər.

Həmin günün sabahı divan əhli Pirəməkiyə gəlib ətraf dağları və meşələri təftiş etməyə başladılar. Təftiş zamanı Malibəylidə baş vermiş erməni-müsəlman davası nəticəsində həlak olmuş iyirmi nəfər erməninin meyidini tapdılar. Onların hamısının, patrondaşları əyinlərində, tufəngləri isə yanında düşüb qalmışdı. Bunların əksəriyyəti yaralı olduğundan qaçıb özlərini xilas etmək istəyiblərsə də, mümkün olmayıb. Hərəsi bir yanda yığılıb ölüblər. Ermənilərin divana verdiyi məlumatlara görə, 107 nəfər erməni ölmüşdü.

Təəccüb və təəssüf doğuran budur ki, erməni milləti bu qədər can və mal xəsarətinə düşər olsalar da, tutduqları əməldən bir nəticə çıxarmayıb nə peşiman olurlar, nə də qəflət yuxusundan ayılırlar. Hər şəhərin və hər kəndin içində, ömrü boyu öz əməyi ilə iki qara pul qazanmayan və həmişə fitnə-fəsadlar törədərək milləti min cür bəlalara düşər edən qımdatlar yazıq sadə erməniləri hədələyərək onların zəhmətlə qazandıqları pullarını min bəhanə ilə əllərindən alıb ciblərini doldurur və kefləri də istəyəndə min cür hiylələr işlədib həm onları, həm də başqalarını öldürürdülər. Övrət və uşaqlarını isə ac və yalavac, gözləri yaşlı qoyurlar.

İrəvanlı erməni Həmzətin əhvalatı

(24 şəvval 1323-cü il)

Cavanşir eli tərəfdən dalbadal kağızlar gəldi ki, neçə yüz müsəlman atlısı yekdil olub erməni kəndlərinə basqın edirlər.

Onlar hansı kəndə girirlərsə, ermənilərə səngərlərə girməyə fürsət vermirdilər. Onlar əvvəlcə Sərab adlı kəndə daxil olaraq “Ya Əli!” nərəsi çəkə-çəkə ermənilərin üzərinə hücum çəkirdilər. Ermənilər bu hücumdan vəhşətə gələrək elə karıxdılar ki, müqavimət göstərməyə qüdrətləri çatmadı. Pərən-pərən olaraq əllərinə nə keçdisə götürüb hərə bir tərəfə qaçdı. Bir qismi isə məxfi yerlərdə gizləndilər. Sərab kəndindən sonra müsəlman atlıları Başkəndə, sonra Marağa kəndinə, oradan isə Çaylı kəndinə hücum etdilər və ermənilərə böyük zərbə edirdilər. Müsəlmanlar birdən gördülər ki, onların qarşısına bir-iki erməni qımdatının rəhbərlik etdiyi bir zor dəstə çıxdı. Onlara rəhbərlik edənlərdən biri İrəvan əhlindən olan erməni Həmzat idi. Bu Həmzat neçə-neçə fitnə-fəsadlara və nahaq qanların tökülməsinə bais olmuşdu. Belə ki, İrəvan tərəfdə və Osmanlı dövlətində bir çox iğtişaşların yaradılmasına o rəhbərlik etmişdi. O, Şuşa şəhərinə üç il əvvəl gəlibmiş. Həmzat əvvəlcə özünü qabiliyyətli bir zərgər kimi qələmə verərək müsəlman bazarında zərgərlik dükanı açır. Buna görə də Qarabağın əyanlarının çoxu özləri və qadınları üçün hazırlatmaq istədikləri zinət şeylərini Həmzata sifariş verirdilər. Həmzat isə gizləncə müsəlmanlara qarşı iş aparırdı. O, şəhərdə və kənddə yaşayan ermənilərin birliyinə nail olmaq üçün böyük qımdatların köməyi ilə Osmanlı ermənilərindən gətirdiyi vərəqələr və qəzetlər vasitəsi ilə təbliğat işi apararaq onlarda müsəlmanlara qarşı nifrət yaratmağa çalışırdı. Həmzat müsəlmanların və dövlətin ziddinə iş aparmaqla bərabər, ayrı-ayrı siniflərdən olan qımdat dəstələri yaradırdı. O, qüvvətli qımdat dəstələrinin yaradılmasına nail olduqdan sonra erməni tayfasının dövlətlilərindən böyük miqdarda pullar toplamağa başladı. O, müəyyənləşdirmişdi ki, filan erməni dövlətliyi qımdat divanxanasına bu qədər məbləğdə pul verməlidir. Əgər o şəxs sözsüz-danışıqsız müəyyən edilmiş pulu verirdisə, canını qurtarırdı. Əks halda, yəni pulu vermədikdə həmin

şəxs qımdatlar tərəfindən qətlə yetirilirdi. Beləliklə də, onlar çoxlu miqdarda pul topladılar. Həmzət və onun silahdaşları pul toplamaq məqsədilə oğurluqdan da çəkinmirdilər. Belə ki, bir gün iki-üç nəfər dövlət poçtundan xəzinəyə 43 min manat pul və nə qədər veksəl apardıqları zaman qımdatlardan bir neçəsi hücum çəkərək onları öldürmüş və pulları isə aparmışlar. Qımdatlar 43 min pulu apardıqdan sonra daha da tamahlanaraq bir neçə rus böyüklərini öldürdülər. Divan adamları Həmzətin bu əməllərindən və gizli məktublarından xəbərdar olduqdan sonra onu həbs etdilər. O, həbs olunduqdan sonra müsəlman əyanlarından o günədək aldığı qızillərin hamısını mənimsəyərək heç kəsə bir qram belə qızıl qaytarmadı. Bir neçə aydan sonra o, həbsxanadan buraxıldı. Həmzət özünə bir at alıb bir neçə qımdatla birlikdə kəndistan yerlərinə gedərək erməni dəstələri yaradıb, əhalini dövlətin ziddinə əməllər törətməyə təhrik edirdi. Bir qədər qüvvətləndikdən sonra isə müsəlmanlarla dava etməyə başladılar. Dövlət onun tutulması üçün bir neçə dəfə kazaklar göndərsə də, müsəlmanlar ona qarşı mübarizəyə qalxanacan nail olmadı. Müsəlmanlar Həmzətin dəstələri ilə uzun atışmadan və onların sıralarına böyük zərbələr endirdikdən sonra məğlubiyyətə düşər oldular. Bu döyüşdə böyük bir erməni qımdatı da öldürüldü. Ermənilər dərhal həmin qımdatın başını kəsib torbaya qoyaraq onun atı və sursatını özləri ilə birlikdə apardılar. Müsəlmanlar güman etdilər ki, ermənilərin başını apardıqları böyük qımdat Həmzət olmuşdur. Lakin sonra məlum oldu ki, o deyilmiş.

Papravənd kəndinin əhvalatı

Müsəlmanların yaşadığı Papravənd kəndi erməni kəndləri ilə əhatə olunmuşdu. Ermənilər burda özlərinin çoxluğuna arxalanaraq ətrafdakı erməni kəndlərindən böyük bir dəstə yaradaraq Mirzə bəy adlı erməni qımdatının rəhbərliyi altında qəflətən hücum edərək Papravənd kəndini mühasirəyə aldılar. Hücum səhə tezdən olduğuna görə kənd

əhlinin əksəriyyəti tamam yuxuda, bəziləri isə sübh namazında idilər. Ermənilər kəndi mühasirəyə alarkən bir çoban hündür bir yerdə qoyun otarırdı. Ermənilərin Papravəndə hücumunu görən çoban qoyunları orada buraxıb müsəlman kəndlərinə qaçaraq xəbər verdi ki, ermənilər hücum ediblər, kömək lazımdır... Müsəlmanlar xəbəri eşidən kimi silahlanıb, atlarına minərək Papravəndə tərəf çapdılar. Onlar çatan kimi salavat nərəsi çəkərək erməniləri arxadan mühasirəyə aldılar. Arxadan və qabaqdan ermənilərə endirilən şiddətli zərbə nəticəsində onların arasında böyük tələfat oldu. Erməni dəstəsinin qarşısında durub atışan və ermənilərə göstəriş verən qımdat Mirzə bəyə birdən dörd güllə vurdular. O, çıxırıb yerə sərildi. Onun öldürüldüyünü görən ermənilər qaçmağa başladılar. Müsəlmanlar onları təqib edərək bir qismini öldürdü, bir qismini isə yaraladılar. Ermənilərin sağ qalanları dağlarda və meşələrdə gizləndilər. Müsəlmanlar ermənilərin qarət üçün gətirdikləri kəl arabalarını qənimət kimi ələ keçirdilər.

Əsgərən əhvalatı

Ermənilər Papravənddə böyük məğlubiyyətə düşər olduqdan sonra qımdatlar belə qərara gəldilər ki, hücum etmək onlar üçün əlverişli deyil. Yaxşısı budur ki, yolları kəsib müsəlmanların gəliş-gedişinə mane olaraq, şəhəri bir növ mühasirədə saxlasınlar. Bu məqsədlə onlar ayrı-ayrı dəstələr düzəldib Əsgərən qalasının ətrafında gizli mövqelərdə yerləşdirdilər. Bu dəstələr yol ilə gəlib-gedənlərə güllə atmağa başladılar. Buna görə də yollardan gediş-gəliş kəsildi, kirəkeşlər və arabaçılar üçün hərəkət mümkün olmadı.

Digər tərəfdən isə Rusiya vilayətində və Tiflisdə iğtişaş və tətilin olması üzündən teleqraf və poçt işləmirdi.

Qalada Yel dəyirmanı deyilən qayaların üstünə çıxaraq yollara nəzarət edən ermənilər gördülər ki, Xəlifəli və kürdlər yaşayan məntəqələrdən də gəlib-gedən yoxdur. Kirəkeşlər

dəyirmanlara un üyütmək üçün taxıl da apara bilmirdilər. Bu səbəbdən də şəhərdə ərzaq get-gedə azalır və bahalıq əmələ gəlirdi. Kasıblar və qəriblər üçün dolanacaq çətinləşirdi. Dəyirmanlar işləmədiyindən və un ehtiyatı azaldığından çörək dükanları bağlanırdı.

Əlavə: Xəbər çıxdı ki, Sisyan tərəfdə ermənilər dəstə bağlayıb müsəlmanların üstünə gəlirlər. Müsəlmanlar da zor bir dəstə yaradıb onların qarşısına çıxaraq atışmağa başladılar. Vuruşma iki gün sərəsər davam etdi. Vuruşma zamanı müsəlmanlardan 20 nəfər şəhid oldu, bir neçəsi isə yaralandı. Ermənilər tərəfindən isə yaralananlardan başqa 50 nəfər öldürülmüşdü. Sisyanlılar on nəfər qalaya göndərilər ki, oradan tufəng və patron alıb gətirsinlər.

Kazaklarla ermənilərin əlbir olması və müsəlmanlara xəyanəti

Yollar bağlı olduğundan altmış ədəd yüklü araba yığışib Ağdamda qalmışdı. Bu vəziyyətdən tənə gələn kirəkeşlər və əşya sahibləri divana şikayət etdilər. Divan məmurları həmin adamları Şuşaya qədər müşayiət etmək və sağ-salamat oraya çatdırmaq üçün bir dəstə kazak ayırdılar. Camaat pul toplayaraq iki yüz manat kazakların böyüyünə verdilər ki, bunun yüzü sənindir, yüzünü isə kazaklara payla ki, bu arabaları əmin-amanlıqla şəhərə çatdırsınlar. Ağdamın pristavı da bu arabaların və əşyaların sağ-salamat şəhərə çatdırılacağına söz verdi. Xülasə, kazaklar qabaqda, 40-50 araba isə bir-birinin ardınca düzülüb şəhərə yola düşdülər. Hər iki tərəfi hündür olan dərəyə bənzər bir yerə çatarkən gördülər ki, hündür yerdə ermənilər səngər qurub dayanıblar. Kazakların böyüyü kazaklardan birini çağırıb ona nəsə deyib ermənilərin yanına göndərdi. Arabaçılar və əşya sahibləri şübhələnib, hərə bir gümana düşdü. Bir azdan kazak qayıtdı. Ermənilər isə hər tərəfdən qarışqa kimi qaynaşmağa

başladılar. Onlar göyə və arabalara güllə ata-ata arabalara yaxınlaşdılar. Vəziyyəti belə görən Qala əhlindən olan iki nəfər - Məşədi Dadaş və Ağa İsmayıl arabada olan tüfənglərini çıxarıb arabadan düşdülər və bir daşın dalına girərək ermənilərə atəş açmağa başladılar. Bu atəşi görən ermənilər irəli getməyə cürət etməyərək, geri çəkildilər. Arada bir fürsət yaranan kimi arabaçıların bir parası geri, Ağdama tərəf qaçdılar. İçi dolu on dörd araba isə kazaklarla ermənilərin arasında qaldı. Ermənilər tökülüb həmin arabalarda olan şeyləri qarət etməyə başladılar. Onlar arabalarda olan qəndi və başqa əşyaları kazaklarla bölüşdürdülər.

Qaçan adamlar araba və əşyalarla gəlib Ağdama çıxdılar. Müsəlmanlar əhvalatdan xəbərdar olan kimi xalq dəstə-dəstə yığışib danışdılar ki, oranın pristavı bazara gəldi. Həmin saat ermənilər tərəfindən yolda qarət edilmiş 14 arabanın və əşyaların sahibi qalalı Məşədi Səlim adlı birisi pristavın yaxasından tutub dedi ki, qarət edilmiş 14 arabanın və əşyaların qiyməti 40 min manat eləyir. Mənim pullarımı verməlisən. Pristav gördü ki, ölüm məqamıdır. Dedi mənə öldürmə, bir kağız verərəm ki, mən sizə 40 min manat borcluyam. Cənab Cəfər bəy Vəzirzadə qol kağızı almağa razı olmadı. Çünki sonra divana deyər ki, mənə öldürdülər, canımın qorxusundan verdim.

Pristav sözlə birtəhər onların əlindən çıxıb bildi. İki gündən sonra orada qalan arabaları geri gətirdilər. O günün sabahısı Xankəndinin yaxınlığında ermənilər tökülüşüb qalalı Məşədi Bəşir adlı bir oğlanın 200 qaramalını apardılar.

Həmin günlərdə Qaladan olan Cəməşid adlı bir nəfər Xocalının ətrafında yol kənarında bir dükan açmışdı. Bağlardan satmaq üçün Qalaya gətirilən bəzi əşyaları o, ucuz qiymətə alaraq burada açdığı dükanda başqa yerlərdən gələn ermənilərə satırdı. Cəməşid kişinin övrət-uşağı da özü ilə birlikdə bu dükanda qalırdı. Müsəlmanlar onu məzəmmət edərək nəsihət verirdilər ki, sən müsəlmansan, tutduğun iş

şəriətdən uzaqdır, bu dava vaxtı gördüyün işdən əl çək, əks halda peşman olarsan. Cəmşid kişi heç kəsi eşitmədi və öz nəfsinə qarşı çıxma bilmədi. Çox keçmədi ermənilər tökülüb Cəmşid kişini və övrət-uşağını öldürdülər, gözəl bir qızını əsir götürdülər, dükənində olan malları isə qarət edərək dağıtdılar.

Əlavə: Yuxarıda göstərilən tarixdə qalalı Məlik Paşayev ermənilərlə birlikdə altmış min manatlıq misi apararkən müsəlmanlar tərəfindən tutulub Ağdama aparılmışdır.

Əhməd bəyin qızı Həmidə xanımın əhvalatı

Bu günlərdə Cavanşir Əhməd bəyin qızı Həmidə xanım bir dəstə atlılarla birlikdə böyük təmtəraqla Ağdama gəldi. Ağdamın camaatı onu böyük hörmət və ehtiramla qarşılayaraq bir gözəl mənzildə yerləşdirdilər. Həmidə xanım cənab Cəfər bəyə bildirdi ki, millət xüsusunda camaata bir neçə söz demək istəyir.

Cəfər bəy xeyriyyə məclisinin üzvlərinə buyurdu ki, bazar-dükənlərin bağlanıb camaatın böyük meydana toplaşması haqqında göstəriş versinlər. Camaat və əyanlar yavaş-yavaş böyük meydana toplaşdılar. Həmidə xanım üzünü Cəfər bəyə tutaraq onun buraya nə məqsədlə gəldiyini camaata çatdırmasını xahiş edir.

Cəfər bəy uca səslə dedi ki, ey əyanlar və müsəlmanlar! Həmidə xanım zəhmət çəkib bu uzaq yolları gəlməkdə məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: Həmidə xanım buyurur ki, mən qalada bizim qan qardaşlarımızın çox zəhmət və əziyyət çəkdiqlərini eşitdim. Mənə məlum oldu ki, kəndlərdə yaşayan ermənilər yolları kəsərək camaatın Qalaya ərzaq və mal gətirməsinə, eləcə də dəyirmanına getmələrinə mane olurlar. Buna görə də mən bütün sursatları ilə birlikdə iki yüz atlı toplayaraq onların köməyinə gəlmişəm. Mən bir övrət olsam da, müsəlman qardaşlarımızın belə çətinlik çəkməsi

gecə-gündüz mənə əziyyət verərək rahat buraxmırdı. Qardaşlarımız Şuşada belə əziyyətlərə məruz qaldıqları halda biz burada rahat yeyib-içib, yata bilmərik. Mənə yaraşmaz ki, siz olan yerdə xalqımızın bu əziyyətdən qurtarılması üçün mübarizə aparam. Ona görə cənablarınızdan xahiş edirəm ki, siz də qüvvələr toplayıb mənim gətirdiyim atlılarla birlikdə zir-zibili müsəlman qardaşlarımızın yolundan təmizləyəsiniz ki, onlar rahat yaşaya bilsinlər.

Meydana yığışan camaat yuxarıda deyilən sözləri eşitcək Həmidə xanımı ürəkdən alqışladılar. Hətta bəzi şəxslər bu sözlərin təsirindən kövrələrək ağladı. Camaat cavab verdi ki, biz yeddi yaşından yetmiş yaşına kimi hamımız malımız və canımızla bu yolda mübarizə aparmağa hazırıq. O yolkəsənlər də öz layiqli cavablarını alacaqlar. Odur ki, siz narahatçılıq keçirmədən öz məqamınıza qayıdın, Allah-təalanın köməyi ilə biz bu işlərin hamısına əncam çəkərik.

Həmidə xanım xeyriyyə məclisinə iki yüz manat nəqəd pul və iki yüz pud un və arpa bağışlayıb ehtiramla öz kəndinə təşrif apardı. Allah ondan razı olsun.

Cənab Nəcəfqulu ağanın dəyirmanında olmuş əhvalat

Qalada get-gedə bahalıq artdığına görə Şuşa cavanları atlanaraq iki araba buğda götürüb Cavanşir Nəcəfqulu ağanın dəyirmanına gəldilər. İki araba buğda dəyirməyə üyüdüldükdən sonra ermənilər dəyirməyə hücum çəkərək zorla onu onlardan alıb aparmaq istədilər. Dəyirməyə iki-üç tufəngli müsəlman var idi. Onlar divarın dalından erməniləri gülləyə tutdular. Bir qədər atışmadan sonra ermənilər heç nə edə bilməyəcəklərinə əmin olub naümid geri qayıtdılar.

Malıbəyli ilə Xankəndi arasında bir erməni qadını ilə uşağın öldürülməsini eşidən ermənilər ştaba üz qoydular. Ştabda bir az rus qoşunu var idi. Eyni zamanda ştabın

yerləşdiyi ərazidə bir neçə müsəlman və erməni ailələri yaşayırdı. Vəziyyətin gərginliyini görən müsəlman ailələri tez öz tufənglərini götürüb müharibəyə hazır vəziyyətdə dayandılar. Onların içərisində çoxlu külfəti olan Məşədi Zeynal adlı bir nəfər var idi. O, bir erməni ilə qonşuluqda yaşayırdı. Ermənilər tökülüb buraya gələrkən Məşədi Zeynalın erməni qonşusu onun yanına gəlib deyir ki, ermənilər sizi qırmağa gəliblər. Buna görə gəl sən öz övrətin, uşağınla bizim evə daşın, çünki mənim evimdə sizə heç kəs toxunmağa cəsarət etməz. Məşədi erməninin hiyləsinə inanıb bütün külfəti və əşyaları ilə erməninin evinə köçdü. Lakin Məşədinin uşaqları onların erməninin evinə köçməyinə razı deyildilər. Onlar köçdükdən sonra erməni Məşədiyə dedi ki, tufənglərinizi verin gizlədim, sonra yenə özünü qaytararam. Əks təqdirdə, ermənilər gəlib sizin tufənglərinizi görsələr, mənə də, sizi də öldürürlər. Məşədinin dörd oğlu var idi. Onlar atalarına dedilər ki, bu hiylədir, erməninin sözünə inanma. Tufənglərimizi versən, bizi qıracaqlar.

Məşədi oğlanlarına acıqlanıb tufənglərin hamısını götürüb erməniyə verdi. Erməni tufəngləri apardıqdan sonra pusquda duran erməniləri çağırdı. Onlar tökülüb əvvəlcə Məşədinin evini yandırdılar, sonra isə onun özünü, dörd oğlunu, ümumiyyətlə, südəmər uşağına qədər bütün külfətini işgəncə ilə öldürdülər. Ermənilər bu vəhşilikləri törədərkən övrət-uşağın dəhşətli çıxıntıları bir-birinə qarışmışdı. Neçə nəfər cavan övrət və gəlinlər var idi. Onlar çıxırıb qaçmaq istəyərkən tutub xəncərlə doğrayırdılar. Xülasə, bu yırtıcı heyvanlara bənzəyən ermənilər Məşədinin iyirmiye qədər külfət üzvlərini doğram-doğram etdilər.

*Ey kaş müsliimin hamısı baxəbər ola,
Bu zülmədən ki, ermənilər etdi intişar.
Ol tifli-bigünahları kinü-zülm ilən*

*Etdilər parə cismlərin cümlə tarimar.
Qoyun-quzu kimi başını cümlə kəsdilər,
Pamal oldu xakda ol cismi-purfikar.
Bir zərrə rəhm yoxdu nəsarada et yəqin,
Et bir nəzarə tifillərə eylə aşikar.
Bir toxum əkdilər ki, çıxar rəstaxizədək
Hər şaxu-bərgi şüru şərrü-nari-purşərar.*

Məşədi Zeynalın ailəsini zülm və işgəncə ilə tamam öldürərək şəhid etdikdən sonra onun mallarını talan etdilər. Bərk atışma nəticəsində on bir erməni öldürüldü.

Bundan əvvəl isə rus böyükləri ermənilərin Məşədi Zeynalın başına gətirdiyi faciəni eşidib o ərazidə yaşayan müsəlman ailələrini xilas etmək üçün onların övrət-uşaqlarını toplayıb yaşadıqları kazarmaya apardılar. Bu zaman ermənilər Sadıq adlı bir müsəlman kişisini də öldürdülər. Ruslar o kişinin qatillərindən iki nəfəri tutdular.

Bu qırğından sonra ermənilər qarət etdikləri malları arabalarla öz evlərinə göndərdilər. Özləri isə atlanıb Nəcəfqulu ağanın dəyirmanına üz qoydular. Müsəlmanlar ermənilərlə ştab ərazisində vuruşarkən fürsət tapıb dəyirməndə olan unun hamısını təcili arabalara doldurub Malıbəyliyə aparmışdılar.

Axşamüstü ermənilər dəyirmanə gəlib gördülər ki, müsəlmanlar bütün unları və sair şeyləri tamamilən aparıblar. Ermənilər dərhal dəyirmanə və Nəcəfqulu ağanın otaqlarına od vurub yandırdılar. Nəcəfqulu ağanın imarətindən, dəyirmanından qalxan tüstü və alov Qaladan görünürdü. Müsəlmanlar bu yangından çox təəssüfləndilər. Çuxur məhəlləsinin cavanları toplaşaraq qərara gəldilər ki, bu dəyirmanın əvəzini ermənilərdən çıxmaq lazımdır. Təcrübəliyərdən birisi dedi ki, burada bizim qənşərimizdə Şuşa çayında Xandəmirov Mikitin tikdirdiyi bir maşın dəyirmanı (mexanikləşdirilmiş) var. Əgər Nəcəfqulu ağanın dəyirmanının qiyməti 300 manat olardsa, Mikitin

dəyirmanının dəyəri 5000 manat olar. Bir qoçaq igid lazımdır ki, oraya enib həmin dəyirmanı yandırsın. Həmin saat bir neçə gün əvvəl ermənilərin ot tayalarına od vurub yandırmış Daşdəmir adlı bir cavan irəliyə çıxaraq dedi ki, Allahın köməyi ilə bu saat gedib sizin istədiyinizi yerinə yetirərəm.

Daşdəmir beş nəfər cavan oğlanla birlikdə xeyli əski və neft götürüb “bismillah” edərək aşağı dəyirmanına tərəf endilər. Dəyirmanına çatan kimi onun bir neçə yerindən əski qoyub üzərinə neft tökərək od vurdular. Alov göyə qalxdı. Daşdəmir isə yoldaşları ilə Qalaya qayıtdılar. Çuxur məhəlləsinin cavanları onları alqışladılar.

Ermənilər Şuşakənd tərəfdən böyük bir alov qalxdığını gördülər. Onlar dəyirməndə müsəlmanların olduğunu zənn edərək oraya çatarkən atəş açmağa başladılar. Sonra ehtiyat edə-edə gəlib oraya çatanda gördülər ki, heç kim yoxdur. Onlar tökülüb dəyirmanı söndürmək istəyəndə gördülər ki, maşınların əsas yerləri yanıb. Onlar dəyirmanı sahibsiz qoyub getdiklərinə çox təəssüfləndilər.

Bir neçə gündən sonra məlum oldu ki, dəyirmanın bir para yerləri yanmayıb. Həmin Daşdəmir altı nəfər cavanla gecə yenidən həmin dəyirmanına gələrək yanmayan alətlərə və bir neçə otağa od vurub yandırdılar. Bacardıqları qədər də un-buğda götürüb Qalaya gəldilər. Şuşakənddən alovu görünlər dəyirmanına tərəf atəş açmağa başladılar. Arada dəyirməndən bir neçə dəfə bərk gurultu səsi gəldi. Dedilər ki, ermənilər aftafalara barıt və yumru dəmirlər dolduraraq lazım gəldikdə onlardan partlayıcı kimi istifadə etmişlər. Belə ki, onlar partlatmaq istədikləri yerə həmin aftafadan birini qoyub, piltə ilə lüləyə uzaqdan od vururlar. Bu zaman aftafa gurultu ilə partlayıb, onun parça-parça olmuş gövdəsi və yumru dəmirlər hər tərəfə yayılır. Görünür dəyirməndə partlayan da belə aftafalar olmuşdur.

Ermənilər isə bunun əvəzini çıxmaq üçün Muxətər kəndinə gələrək Hacı Əsgər uşağının burada olan bir bağına və balaca evinə od vurub yandırdılar.

1323-cü il zilqədə ayının 9-da dilənçi Bayramın 12 yaşlı Ağca adlı qızı bir şahı götürüb neft almağa gedir. Yollar bağlı olduğundan bazarda neft olmur. Bir mömin bəndə qızı evinə apararaq şüşəsini neftlə doldurub yola salır. Qız geri qayıdanda yolunu azıb erməni məhəlləsinə çıxır. Ermənilər onu tutub qımdatların yanına aparırlar. Qımdatlar Ağcadan soruşurlar ki, müsəlmanların yeməyi çoxdurmu? Qız cavab verdi ki, hər yerdə çoxdur, amma yalnız bizim evdə yoxdur. Qımdatlar yenə soruşdular ki, müsəlmanların atmağa nəyi var? Qız cavab verdi ki, topları, hamıda və hər evdə tufəng və tapança çoxdur. Bu sual-cavabdan sonra ermənilər qonşu otağa keçirlər. Bir azdan Ağcanın yanına bir erməni övrəti gələrək qıza deyir ki, bir də ermənilər səndən müsəlmanların əhvalını soruşsa, deyinən ki, müsəlmanlar sizi qıracaqlar. Bax, deməsən, səni diri-diri öldürəcəklər. Bir də müsəlmanlara deyinən ki, dəxi dava bəkdir, evimiz yandı, malımız, dövlətimiz getdi. Allah xatirinə qoysunlar rahat oturaq.

Ermənilər yenə də gəlirlər. Onlar qızdan sual edirlər ki, müsəlmanlar nə işdə və nə fikirdədirlər?

Qız cavab verdi ki, sizi qıracaqlar. Erməni onun üzərinə qışqıraraq susmasını əmr etdi. Sonra çay içməyə və horra kimi bir şey yeməyə başladılar. Mənə də təklif etdilər, lakin iyərəndim.

Səhərişi gün ermənilər Ağcanı polisə təhvil verdilər və bildirdilər ki, yolunu azıb erməni məhəlləsinə gəlib çıxıbdır. Polis övrəti ilə bərabər, qızı da sankaya mindirib müsəlmanlara təhvil verdilər.

Gülablı əhvalatı

(1323-cü ilin zilqədə ayı)

Bu günlərdə Tağ, Tuğ, Dağdağan, Mirikəndi, Harov və digər ətraf kəndlərdən ermənilər cəm olub qımdatlarla məsləhətləşərək belə qərara gəldilər ki, Qalanı asanlıqla ələ keçirmək üçün əvvəlcə ətraf kəndlərdə yaşayan müsəlmanları erməni hücumları ilə təngə gətirərək bir qismini qırmaq, digər qismini isə qaçırtmaq lazımdır. Kəndlərdən müsəlmanları təmizlədikdən sonra buralar xalis “Hayastan torpağına” (Ermənistan) çevriləcək. Bu məqsədlərini həyata keçirmək üçün əvvəlcə Gülablı üzərinə hücumla keçdilər. Onlar Gülablıya çatarkən əvvəlcə bir adam göndərdilər ki, kəndin özündən bir xəbər gətirsin. Həmin adam gəlib gördü ki, kəndin kişilərinin çoxu Qalada, kənd-bazarlarda, toylardadırlar. Kənddə isə övrət-uşaq və qocalardan və bir neçə tufəngdardan başqa heç kəs yoxdur. Odur ki, ermənilər cəsarətlə kəndin üzərinə yeridilər. Əvvəlcə istədilər ki, məscidi dağıtsınlar. Kənddə olan tufəngdarlar səngərlərə girərək erməniləri gülləyə tutdular. Beləlikdə, atışma başladı və dörd saat davam etdi. Ermənilərin çoxusu açıqda, müsəlmanlar isə səngərdə olduğundan ermənilərdən 61 nəfər qətlə yetirildi. Az qalmışdı ki, ermənilər geri qayıtsınlar. Bu zaman müsəlmanların gülləsi qurtardı. Onlar qaçıb bir yerdə gizləndilər. Ermənilər əhvalatı başa düşüb kəndə daxil oldular. Onlar evləri gəzə-gəzə qarət edirdilər. Ermənilər 20 uşaq, bir neçə qoca və bir kor kişinin qapıları bağlayaraq gizləndikləri bir evə çatdılar. Evin bir tərəfini deşib ot-saman qoyaraq od vurdular. İçəridəkilər tüstüyə tab gətirə bilməyib qapını açaraq bayıra çıxdılar. Ermənilər tökülüb bu günahsız uşaqların və qocaların hamısını gülləyə tutub qətlə yetirdilər. Əllərinə düşən malları isə qarət edib apardılar. Sonra isə məscidə dolaraq orada olan xalı, gəbə və sairə əşyaları qarət etdikdən sonra minbərinə od vurdular.

Ermənilər Gülablıdan sonra Abdal kəndinə hücum edərək onu mühasirəyə aldılar. Bir gecə-gündüz atışma davam etdi. Bu davada müsəlmanlardan 40 nəfər kişi, övrət-uşaq qətlə yetirildi. Ermənilər burada da məscidi qarət etdilər.

Əlavə: Bu günlərdə Malıbəylidə olan kazaklardan biri və bir nəfər də qoca müsəlman hər ikisi bir araba ot aparmaq üçün ştaba gəldilər. Bu zaman ermənilər onları gülləyə tutdular. Bu qəfil atəşdən kazak ağır yaralandı, müsəlman isə həlak oldu. Kazaklar istədilər ki, orada olan ermənilərin hamısını qırsınlar, lakin onların böyüyü buna mane oldu. Kazakların rəisinin göstərişi ilə erməni evlərinin hamısı mühasirəyə alınaraq axtarış aparıldı. Tapılan tüfəng və patronların hamısı müsadirə olundu. Bir erməninin dükanından iki bomba, xeyli barıt və bir neçə ədəd beşaçılan tüfəng tapıldı. Təftiş nəticəsində ermənilərdən yetmiş ədəd tüfəng müsadirə olundu.

Əlavə: Şuşanın yolu bağlı olduğundan ərzaq qıtlığı yaranmışdı. Bir daha müsəlmanların izzətli əyanları və camaatı Qalaya göndərmək üçün neçə min pud un, düyü, buğda, qənd, neft və başqa şeylər tədarük etdilər. Dövlət Qala yolunu ermənilərdən azad etmək üçün top və beşaçılan tüfənglərlə silahlanmış bir neçə dəstə əsgər və onlara rüşvət almayan, xoş xasiyyət bir komandir göndərmişdi. Həmin komandir öz dəstəsi ilə Ağdama gələrək gördü ki, Qala yolunu erməni quldurlarından azad etmək üçün beş minə qədər silahlı müsəlman igidləri atlanaraq onu gözləyirlər. Dövlət dəstələrinin komandiri onlara müraciət edərək bildirdi ki, sizin bu işdən ötrü oraya getməyiniz lazım deyil. Mən öz qoşunumla bu yolların açılmasına, şəhərə sursat və ərzaq çatdırılmasına müvəkkiləm. Ayrı işlərə mən qarışmıram. Odur ki, yolları açıb ərzağı Qalaya çatdırdıqdan sonra

siz mənsiz nə istəsəniz edə bilərsiniz. Bu sizin öz işinizdir.

Bundan sonra camaat tədarük etdikləri ərzaq və başqa şeyləri yetmiş arabaya yükləyərək dövlət qoşunu ilə birlikdə Şuşaya yola düşdülər. Əsgərana çatan kimi komandirin əmri ilə yolun hər iki tərəfində hündürlüklərdə düzəldilmiş erməni səngərlərinə toplardan atəş açdılar. Ermənilər pərən-pərən olub hərəsi bir tərəfə qaçdı. Səngərlərdə bir erməni belə qalmadı. Xan bağından keçənədək yol boyu qurulmuş erməni səngərlərinin hamısı toplardan açılan atəşlərlə darmadağın edildi. Bu atəşlərin qarşısına bir erməni belə cürət edib çıxma bilmədi.

Beləliklə, ərzaq dolu arabalar və qoşun gəlib Şuşaya daxil oldu. Arabalarda gətirilmiş ərzağın bir qismi sahiblərinə çatdırıldı, bir qismi isə ucuz qiymətə kasıblara və qəriblərə satıldı. Gətirilmiş un isə çörəkçilərə verildi ki, bişirib ucuz qiymətə xalqa satsınlar. Dövlət qoşunun əsgərləri evlərdə, komandir isə deputat Balaca Hacı Sadıqın evində tam ehtiramla yerləşdirildi. Şəhərin ayanları və ziyalıları gəlib komandirə öz razılıqlarını bildirdilər.

Bir həftədən sonra şəhərdə əhalinin güzəranı yenə də çətinləşdi. Nəcib və qeyrətli müsəlmanlar 130 araba ərzaq hazırlayıb qoşunla birlikdə Şuşaya gətirdilər. Yolda ermənilər arabaların hərəkətinə mane olmaq istəsələr də buna nail ola bilmədilər. Atılan topların səslərini eşitmək hərəsi bir tərəfə dağılırdı.

Ərzaq gəlib Şuşaya çatdıqdan sonra qoşunu müşayiət edən və 12 at qoşulmuş divar-dağıdan topu gətirib divanxananın qabağında qoydular. Bu vaxt erməni Kiki Kələntərov da generala yaxınlaşaraq xahiş etdi ki, onun şərafinə erməni məhəlləsində hazırlanmış gözəl mənzilə buyursun. General acıqla ona cavab verdi ki, siz erməni tayfasına inanmaq olmaz. Gürcü, müsəlman və rus qardaşıdır. Onların sözləri də, özləri də düzdür. Ancaq sizin

tayfaya etibar etmək olmaz. Buna görə də mən müsəlman məhəlləsində qalacağam.

Ayrı-ayrı kəndlərdə baş vermiş münaqişələr **(1323-cü ilin zilqədə ayı)**

Bu tarixdə müsəlmanların Sərv kəndində ermənilərlə bərk toqquşması oldu. Müsəlmanların bir parası bu toqquşmaya hazır olmadığından əvvəlcə onlardan iyirmi nəfər şəhid oldu. Bundan qeyzlənən müsəlman silahlıları “Ya Allah!” deyərək erməniləri mühasirəyə alıb gülləbaran etdilər. Ermənilərdən 50 nəfərdən çox adam öldürüldü, o qədər də yaralandı. Bundan sonra ermənilər qayıdıb səngərlərə girdilər. Müsəlmanlar da öz yerlərinə qayıtdılar.

Həmin tarixdə Cavanşir müsəlmanları dəstə bağlayıb Çaylı kəndinə hücum etdilər. Bu hücumda on iki nəfər erməni öldürüldükdən və iyirmiyə qədəri yaralandıqdan sonra qalanları qaçmağa başladılar. Kənd tamamilə boşaldı və müsəlmanların əlinə keçdi. Qaçan ermənilər bütün kəndlərə səpələnərək baş vermiş hadisə haqqında onları xəbərdar etdilər. Bir neçə kənddən ermənilər toplaşaraq Dəmirli adlı müsəlman kəndinə hücum etdilər. Kəndin əhalisi uzaqgörənlik edib qabaqcadan əşya və azuqələrini başqa yerə aparmışdılar. Odur ki, bu balaca kəndə hücum nəticəsində o qədər də zərər dəyməmişdi. Kəndin əhalisi isə qonşu kəndlərə qaçmışdılar.

Əhvalatdan xəbərdar olan Cavanşir igidləri bir neçə dəstə döyüşçü ilə Canyataq və Gülyataq kəndlərinin üzərinə yerimişlər. Onlar kəndləri hər tərəfdən mühasirə etsələr də iki yerdən qaçmağa fürsət var idi.

Atı və ulağı olanlar öz övrət-uşaqlarını və azuqələrini götürüb həmin yerlərdən çıxıb qaçdılar. Kəndlərdə qalantardan yüz nəfərə qədəri öldürüldü, yüzdən artığı da yaralandı. Kəndlərdə qalan ermənilərin yaxşı sursat ehtiyatları olduğundan səngərlərə girib atışdırlar.

Humay bəy Gəray bəy oğlunun qətli

Şuşa qalasının sakini Gəray bəyin oğlu Humay bəy ermənilərlə vuruşan dəstənin başçısı idi. Humay bəy mahir döyüşçü olduğundan camaata müharibə aparmağın üsullarını təlim edirdi. Bir gün beləcə təlim keçərkən oraya bir kazak gəlib çıxdı. O, əlini yuxarı qaldıraraq Humay bəyə təzim edib irəli gəldi. Kazak Humay bəylə əl tutduqdan sonra rusca ona dedi ki, bu tayfa (erməni) nə üçün bu nahaq davanı salıb xalqın rahatlığını kəsir. Humay bəy ona dedi ki, ermənilər özləri bu davanı başlayıblar, özləri də cəzasını çəkəcəklər. Bu vaxt Humay bəy geri döndü ki, təlim keçdiyi müsəlmanlara nə isə desin, bu zaman həmin namərd, məlun kazak Humay bəyi arxadan güllə ilə vurub şəhid etdi. Kazak Humay bəyi vuran kimi qaçıb ermənilərin içinə girdi. Sonradan məlum oldu ki, həmin kazak erməni imiş.

Qacar kəndinin əhvalatı

(1323-cü zilhiccə ayı)

Erməni tayfası kəndlərdən bir neçə dəstələr yaradaraq Qacar kəndinin üstünə hərəkət etdilər. Qacar kəndinin yerləşdiyi ərazi təhlükəli idi. Çünki Qacar kəndi erməni kəndləri ilə əhatə olunmuşdu. Bu rayonda müsəlmanlar az idi. Ermənilər əvvəlcə kəndin kənarında yerləşən üç evə hücum edərək həmin evlərdən birinə və həyətlərdə yığılmış

ot tayalarına od vurub yandırdılar. İki nəfər müsəlmanı şəhid etdilər, birini isə yaraladılar. Əhvalatdan xəbərdar olan kimi Qacar kəndinin əhalisi yaxşı tədarük etdikləri silahlarla silahlanaraq ermənilərin qarşısına çıxdılar və onları hər tərəfdən gülləyə tutdular. Atışma bir neçə saat davam etdi.

Ermənilərin Qacar kəndinə hücum etmələri haqqında xəbər tutan kimi ətraf müsəlman kəndlərindən çoxlu atlılar və piyadalar Qacar əhalisinin köməyinə gəldi. Köməyə gələn qüvvələrlə Qacar kəndinin döyüşən igidləri erməniləri mühasirəyə alaraq nərələr çəkib “A gədə, dur gəldim” deyir və onları gülləyə tuturdular. Qacar əhalisi kəndin içindən, köməyə gələn qüvvələr isə arxadan erməniləri qırmağa başladılar. Müsəlmanlar “Ya Əli!” nərəsi çəkə-çəkə onları Tağ və Tuğ kəndinə kimi qovdular. Hər tərəf erməni meyidləri ilə dolu idi. Çoxunun tüfəngi, tapançası, patron və patrondaşları yanlarında düşüb qalmışdı. Qacar kəndinin ətrafında 135 nəfər erməni yollarda və 265 nəfər isə çöllərdə öldürülmüşdü. Beləliklə də, ermənilərin Qacar kəndinə hücumu onlardan 400 nəfərin ölümü ilə nəticələndi.

Müsəlman dəstələri Qacar kəndinə hücum etmiş erməniləri məğlub etdikdən sonra sərsər küləyi kimi Dirəxtin kəndinin üstünə gəldilər. Burada olan ermənilərin bir qismi qaçıb canını qurtardı, ələ düşənlər isə qətlə yetirildi. Dirəxtin kəndindən sonra müsəlman dəstələri Əfşar kəndinə hücum etdilər. Burada olan ermənilərə lazımi zərbələr endirdikdən sonra Təcavirt binalarını və üç erməni dəyirmanını da dağıtdılar.

Bu əhvalatdan bir neçə gün keçdikdən sonra bir erməni gizləncə gəlib, Qacar müsəlmanlarına xəbər verdi ki, bizim ermənilərdən bir neçəsi geyimini dəyişərək kazak çinovniki paltarında gəlib sizin silahlarınızı yığmağa cəhd edəcəkdir. Onların məqsədləri budur ki, silahları yığdıqdan sonra tökülüb sizi qırsınlar. Amma Allah xatirinə, mənim adımla çəkməyin, çünki mənim buraya gəldiyimi qımdatlar bilsələr, nəslimi yer üzündən silərlər.

Müsəlmanlar onu arxayın etdilər. Bir neçə gündən sonra Qacar kəndinə bir general və yanında da neçə atlı kazak gəldi. General kəndin böyüklərini çağıraraq əmr etdi ki, kənddə nə qədər tufənginiz var, hamısını gətirib təhvil verin, əks təqdirdə kəndiniz top atəşilə viran ediləcək. Müsəlmanlar dörd tufəng gətirib verdikdən sonra generala dedilər ki, bütün silahları toplayanaqədək buyurun içəridə əyləşin. General çinində olan və kazaklar atdan düşüb içəri girdilər. General təşəxxüslə bir hündür yerdə əyləşdi, kazaklar isə onun yanında ayaq üstə dayandılar. Müsəlmanlar isə bərkədən bir-birini səsləyərək deyirdilər:

- Ey kənd əhli, tufənglərinizi yığıb tez gətirin ki, general məəttəl olmasın.

Bir az keçdikdən sonra bir neçə nəfər əllərində tufəng içəriyə girərək generalı və kazakları güllələyib öldürdülər. Onların silah və atlarına da sahib oldular.

İran və Qarabağ atlılarının hücumu **(1323-cü zilhiccə ayı)**

İran təbəələrindən ibarət top və tufənglə silahlanmış dəstə Ağdama gəldi. Ağdamda olan qalalılardan 100 nəfəri Şuşaya gələrək xəbər verdilər ki, iranlı qardaşları onlara sursat gətirmiş və qış günündə müsəlmanlara kömək etmək üçün zəhmət çəkib Ağdama gəlmişlər.

Ağdamda iranlı qardaşları əyanlar və camaat böyük ehtiramla rahat mənzillərdə yerləşdirdilər. Bir neçə gün yaxşı istirahətdən sonra iranlı qardaşlar bildirdilər ki, biz buraya aş-plov yeməyə gəlməmişik. Bizim məqsədimiz müsəlman qardaşlarımızı erməni quldurlarından müdafiə etməkdir. Bu minvalla 15 gün keçdikdən sonra İrandan gələn atlılarla birlikdə Qarabağ ıgidləri Aranzəmin və Pircamal kəndlərinə hücum etdilər. Onlar güllələri qənaətlə işlədərək çox ermənini xəncər və qılıncla öldürdülər. Bu minval ilə hər iki kənddən 213 nəfər erməni öldürdülər. Ermənilərin çoxu

meşələlərə və dağlara qaçaraq ağacların arasında, qayalıqlarda gizləndilər. Hücum başa çatdıqdan sonra iranlılar öz ölkələrinə qayıtdılar.

Hacı Abbasın əhvalatı

Hacı Abbas belə deyir ki, dava sakitləşdikdən sonra ermənilərin əksəriyyəti ayrı-ayrı vilayətlərə getməyə başladılar. Bir gün mən yolla gedərkən Muğdusi oğlu Minas adlı bir sövdəgər qarşıma çıxdı. O, külfəti ilə birlikdə arabada Tiflisə gedirdi. Məni görcək dedi ki, Hacı, Allah sizi saxlasın, görürsən sizin müsəlmanlar məni nə günə saldılar? Din haqqı, mənim o qədər dövlətimdən çiyimə saldıgım bircə bu şal qalıb. Bu mənim həm paltarım, həm də yorğan-döşəyimdir.

Minasın oğlu atasına dedi ki, zərər yoxdur, bu günün sabahı var. Əlbəttə, biz də əvəzini çıxarıq. Sonra mən Minasın oğluna dedim: - Ey oğlan, yadında varmı ki, davadan irəli mən sizin evin qabağından gedirdim. Gördüm ki, sən evin balkonunda durubsan. Bu zaman sizin balkonun altından bir qoca müsəlman keçirdi. Sən onu görəni kimi daş ilə vurdun. Kişi səbəbini soruşanda sən o kişiyyə acıqlanıb dedin ki, mən qəsdən səni vurdum. O kişi də sənə dedi ki, mənə etdiyin bu zülmə görə Allah-təala sizin evinizi xarabaya döndərib, sizi də zəlil etsin. İndi həmin kişinin bəd duasıdır ki, sizi tutdu. Eviniz-malınız tamam yanıb, özünüz də belə zəlil günə qalmısınız. Allah-təala adildir, haqqı nahaqqa verməz. Bir də ki, davanı və mərdüməzarlığı ermənilər saldı, müsəlmanların sizə heç bir iddiası yoxdur.

Sisyan kəndinin əhvalatı

Ermənilər böyük və qüvvətli dəstə yaradaraq müsəlmanların yaşadığı Sisyan kəndinə hücum etdilər. Kənd sakinlərinin silahları və patronları az olduğuna görə döyüş onlar üçün ağır keçdi. Erməni quldurları kənd əhalisindən 20 nəfərini öldürdü, xeyli insan isə yaralandı. Müsəlmanlar az

olsa da, bu şəhidlərin əvəzini çıxdılar. Bir neçə saat atışmadan sonra ermənilər geri qayıtdılar. Həmin günün səhəri Sisyan əhalisindən bir neçə nəfər Qalaya gələrək imkanları daxilində tüfəng və patronlar alıb kəndə gətirdilər. Bununla yanaşı, onlar Sisyan kəndinin ətrafında yerləşən müsəlman kəndlərinə, o cümlədən kürd tayfasına müraciət edib kömək istədilər. Sisyan ətraf kəndlərdən kömək gəldikdən sonra ermənilər yaşayan Darabas kəndinə hücum etdilər. Onlar kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alaraq içinə doldular. Kənd əhalisindən olan kişiləri qətlə yetirdilər. Müsəlmanlar kənddə olan övrət-uşaqlarla işləri olmayıb onları döyüş meydanından kənara çıxarırdılar. Müsəlman igidləri Darabas kəndində öz əməliyyatlarını başa çatdırdıqdan sonra geri qayıtdılar. Səhəri gün isə Lori kəndinin üstünə yeridilər. Bu kənddə də ermənilərə qüvvətli zərbələr endirərək böyük qənimətlərlə Sisyan qayıtdılar.

Vağadü davası

(1323-cü zilhiccə ayı)

Yuxarıda zikr olunan əhvalatdan bir neçə gün sonra erməni tayfası yenə də toplaşaraq müsəlman kəndlərinə hücum etmək üçün bir dəstə yaradır. Yaxşı silahlanmış bu erməni dəstəsi Stepan Stepanyans adlı bir qımdatın rəhbərliyi altında atlanaraq Vağadü müsəlman kəndinə hücum etdilər. Vağadü kəndi Sisyan mahalında yerləşirdi. Orada yaşayanların hamısı müsəlman idi. Erməni dəstəsi kəndi mühasirəyə alır. Qabaqcadan hazırlıq görərək silah və patron tədarük etmiş və gizli yerlərdə səngərlər düzəltdirmiş Vağadü kəndinin əhalisi tez bir zamanda silahlanaraq səngərlərə, damların, daşların dibində müdafiə üçün hazırlanmış mövqelərə girərək erməniləri hər tərəfdən atəşə tutmağa başladılar. Birinci atışmada müsəlman igidləri əlli nəfərdən çox erməni vurub yıxdılar. İkinci atışmada isə ölən ermənilərin sayı yetmişdən çox idi. Üçüncü dəfə onlar “Ya

Allah!”, “Ya Əli, səndən mədəd!” deyib daha şiddətli atəş açmağa başladılar və yüz nəfərəcən erməni öldürdülər. Ermənilərə rəhbərlik edən Stepan Stepanyans adlı qımdat karıxıb bilmirdi ki, nə etsin. Bu zaman müsəlmanların atəşindən üç güllə ona dəyib yerə sərđi. Ermənilər öz başçılarının yerə yıxılıb çabaladığını görən kimi qaçmağa başladılar. Müsəlmanların təqib etdiyi ermənilərin bir hissəsi Stepanyans vurulan yerə gəldilər. Gördülər ki, hələ ölməyib. O, əlindəki tufəngi götürüb daşa çırpdı ki, müsəlmanlara qismət olmasın. Tufəngin qundağı sınsa da, özü salamat qaldı. Sonra da əli titrəyə-titrəyə qoynundan bir dəstə əskinas çıxarıb dişi ilə parça-parça etdikdən sonra yıxılıb öldü. İrəli gəlib gördülər ki, həmin əskinaslar yüz manatlıq pullar imiş. Təxmin etdilər ki, onun üstündə bir neçə min manat pul var imiş. Belində də onaçılan qəribə bir tapança var idi. Deyilənə görə, onun qoltuğundan bir kağız çıxıb. O kağızda bu sözlər yazılıbmış: “Qafqaz ermənilərinin qubernatoru Stepanyans.”

Xülasə, ermənilər öz yaralılarını da götürüb getdilər. Bu vuruşmada ermənilər tərəfdən 400 nəfərin öldürüldüyü təxmin edildi.

1323-cü ilin zilhicə ayının 5-ci günündə ermənilər Əsgəran yolunu bağladıqlarına görə Ağdamdan generalın başçılığı ilə iki dəfə top-tufənglə silahlanmış qoşunun müşayiəti ilə arabalarla Qalaya azuqə və sursat gətirdilər. General Qalada olarkən Xəlifəli kəndindən gələn müsəlmanlar generala şikayət etdilər ki, ermənilər kəndi atəşə tuturlar. General onların səbirli olmasını məsləhət gördü və ermənilərin cəzalandırılacağını söylədi. Göstəriş verdi ki, bundan sonra kimdə tufəng, yaxud tapança tutularsa, həmin adam ya üç ay həbs olunacaq, ya da üç min manat cərimə verəcək. Bu məqsədlə general bir dəstə kazakla şəhəri dolanırdılar. Bundan sonra general on iki at qoşulmuş bir divar dağıdan top və xeyli kazakla gəlib hündür bir dağ başında dayandılar. Həmin yerdən ermənilərin bir neçə kəndi

aydın görünürdü. General əmr etdi ki, Şuşakəndə, Kərkicahana, Qaybaliya və Daşkəndə topdan atəş açsınlar. Kazaklar həmin topdan bu kəndlərə yetmiş dəfə atəş açdılar. Mərmilər düşən yerlərdə hər şeyi darmadağın edərək toztorpağı asimana qaldırırdı. Ermənilər divanxanaya 30-40 nəfərlik nümayəndə göndərüb barışıq izhar etdilər. Bundan sonra dükanlar alış-veriş etməyə başladılar. Erməni tayfası müsəlmanlara əziyyət vermək üçün Əsgəran yolunu bağlasalar da, həqiqətdə bu zülmü müsəlmanlara yox, özlərinə edirdilər. Ona görə ki, müsəlmanların evlərində qabaqcadan tədarük etdikləri malları və ərzaqları çox idi. Lakin ermənilər və müsəlmanlar dəyirmanları yandırdıqlarından Qalada un get-gedə azalırdı. Qalada olan qəriblər, miskinlər və kasıblar üçün vəziyyət daha da gərginləşdi. Çünki demək olar ki, bütün çörək dükanları bağlanmışdı. Amma evlərdə və bazarlarda buğda və darı hələ çox var idi. Odur ki, camaat ələcsiz qalıb evlərdə əl dəyirmanları, yəni kirkirələri işə salmağa məcbur oldular. Buğdanı əl dəyirmanı ilə çəkib un edirdilər. Bazar və dükanlarda isə bişmiş noxud və lobya satırdılar. Amma əl dəyirmanı az olduğuna görə xalq bir qədər undan korluq çəkirdi. Bir gün təsadüfən qədim evin həyətidən otuz cüt əl dəyirmanı çıxdı. Bu əl dəyirmanı həyətdə torpağa basdırılmışdı. Bunların tapılması xalqın işini yüngülləşdirdi. Belə ki, hər kəs istədiyi vaxt əl dəyirmanını aparıb istifadə edə bilərdi. Amma bu erməni tayfasının bazarında azuqə və yemək tapılmırdı. Əgər müsəlman bazarında və dükanlarında qəndin bir girvənkəsi 6-7 şahı idisə, erməni dükanlarında dörd abbası idi. Müsəlmanlarda buğdanın bir pudu yeddi abbası idisə, ermənilərdə 14 abbası idi. Digər ərzaq malları və əşyalar da müsəlman dükanlarına nisbətən erməni bazarında olduqca baha idi. Odur ki, onlar müsəlmanlardan daha çox korluq çəkirdilər.

Zilhiccə ayının 7-də müsəlmanlarla ermənilər arasında barışıq elan olundu. Bu barışıq ermənilər üçün böyük savab

iş kimi qiymətləndirildi. Onlar dəstə-dəstə müsəlman bazarlarına dolaraq dəsmal-dəsmal, çuval-çuval, qoltuq-qoltuq hər cür ərzaq malları, yeməli şeylər, quru meyvələr və bişmiş çörək alıb sevinə-sevinə evlərinə aparırdılar. Sən demə, onlarda heç nə yox imiş. Bir həftədə müsəlman bazar və dükanlarında neçə min manatlıq ərzaq və quru meyvə alveri oldu.

Əsgəran yolu bağlananda hörmətli şəxslərin müsəlman tayfasından olan şəhər kasıblarına etdikləri köməklərin miqdarı və onların adları (1323-cü il)

Bakı	Cənab Zeynalabdin Tağızadə	Un	750	puđ
Bakı	Hacı Zeynalabdin Tağızadə	Qənd, çay	105	puđ

Bakı	Hacı Zeynalabdin Tağızadə	Şam	2	yeşik
Bakı	Hacı Zeynalabdin Tağızadə	Neft	600	pud
	Ağa Murtuza Muxtarzadə		600	manat
	Məşədi Xəlil Hacı Həsən oğlu		500	manat
Qarabağ	Cəfər bəy Vəzirzadə	Buğda	100	pud
Məşhəd	Qarabağlılar		2300	manat
Aşqabad	Camaat		2500	manat
Gəncə	Camaat		700	manat
Bakı	Fəhlələr			
Bakı	Uşaqlar			
Qafqaz	Qarabağlılar			
Qazan	Camaat			
Şamaxı	Camaat		318	manat
Ordubad	Camaat		73	manat
Ərdəbil	Hacılar		335	manat
Şərur uyezdi	Camaat		43	manat
Aşqabad	Camaat		2600	manat
İrəvan	Camaat		68	manat
Rəşt	Camaat		9	manat

Piçənisli kürdlərin erməni tayfası ilə baş verən əhvalatı

Piçənisli Şahqulu Haqverdi oğlu özünün iştirak etdiyi aşağıda yazılan əhvalatı mənimlə (M. M. Nəvvabla) üzbəüz əyləşib danışmışdı.

Piçənis müsəlman kəndindən və başqa kürd müsəlman kəndlərindən 300 nəfərə qədər igidlər və qeyrətli cavanlar

toplaşaraq Paşa bəy Murad bəy oğlunun sərkərdəliyi ilə atlanıb Minkəndin üzərinə yeridilər. 160 evdən ibarət olan bu kəndin yarısı müsəlman idi. Paşa bəyin dəstəsi ermənilərin bir qismini öldürdülər və yaraladılar, bir qismi isə qaçıb dağıldılar. Piçənislilər müsəlmanlar bu kənddən qənimət kimi 190 baş qoyun, 70 baş at və qatır apardılar. Bundan sonra onlar 200 evdən ibarət Xornavar kəndinə hücum etdilər. Paşa bəyin dəstəsi bu kəndə də böyük zərbə vurub qənimət kimi özləri ilə 1010 baş qoyun və 8 at apardılar.

Həmin kürd atlıları qəflətən Zivə kəndinə daxil olaraq ətrafda yerləşən beş erməni evini dağıdıb, mal-qarasını özləri ilə apardılar.

Bir-iki gün keçdikdən sonra həmin dəstə üç yüz erməni evi olan Əliqulu kəndinə hücum etdilər. Onlar həmin kəndin bir tərəfindən daxil olaraq onu yarıya qədər dağıtdıqdan sonra əldə etdikləri qənimətlərlə geri döndülər. Paşa bəyin dəstəsi bir gecə dincəldikdən sonra sabahısı gün Qaladərəsi kəndinə tərəf üz qoydular. Qaladərəsində yaşayan ermənilər qabaqcadan yaxşı silahlanmış və hər tərəfdə səngərlər qurmuşdular. Onlar Paşa bəyin dəstəsini səngərlərdə silahlanmış, hazır vəziyyətdə qarşıladılar. Bir qədər atışmadan sonra Paşa bəyin dəstəsinin bir hissəsi kəndin kənarında yerləşən 23 evi ələ keçirərək oradan 450 qoyun, 60 qaramal və dörd quyu buğda əldə etdilər. Buğdanı atlara yükləyərək mal-qoyunla birlikdə yola düşdülər. Onlar Qaladərəsi kəndindən uzaqlaşanaqədər Paşa bəyin dəstəsinin o biri hissəsi erməniləri məşğul etdilər. Bu atışmada bir nəfər müsəlman həlak oldu. Onlar həlak olan yoldaşlarının cənəzəsini götürüb geri qayıtdılar.

Paşa bəyin dəstəsi bir neçə gün istirahət etdikdən sonra atlanıb Cavanşir tərəfə hücum etdilər. Əvvəlcə 150 evdən ibarət olan Külədik kəndinin üstünə gəldilər. Ermənilər əllərində silah onların qarşısına çıxdılar. Müsəlmanlar “Ya Allah!” deyib ermənilərin üstünə töküldülər və bir neçə saat ərzində onlardan yüz nəfərini qətlə yetirdilər. Bununla

bərabər, neçə-neçə yaralananları da var idi. Bundan sonra onlar 250 baş heyvan da qənimət götürüb evlərinə qayıtdılar. Müsəlman kəndliləri həmin gecə istirahət etdikdən sonra səhəri yenə də atlandılar. Bu dəfə onlar 60 erməni evi olan Damğalı kəndinə üz qoydular. Ermənilər az olmalarına baxmayaraq Paşa bəyin dəstəsinin qarşısına çıxaraq atışmağa başladılar. Müsəlmanlar onların üzərinə hücum edib karıxdıraraq 90 nəfərəcən erməni qətlə yetirdilər. Yaralananlar da çox idi. Bundan sonra müsəlmanlar 200-ə yaxın qaramal və keçi qənimət götürərək geri qayıtdılar. Oradan Badara kəndinin üstünə gəldilər. Bu qorxmaz dəstə orada da 16 nəfər erməni öldürükdən sonra 60 baş qaramal qənimət götürərək kəndlərinə qayıtdılar.

Gecə yatıb istirahət etdikdən sonra səhər durub atlarını yəhərləyərək atlandılar və Ballica kəndinin üstünə hərəkət etdilər. Ermənilər onları hazır vəziyyətdə qorxulu qarşıladılar. Atışma başladı. Hər iki tayfanın səs-küyü və nərələri dağadaşa səs salmışdı. Bir qədər atışandan sonra müsəlmanlar 30 nəfər erməni öldürüb, neçəsini də yaraladıqdan sonra qənimət kimi 70 baş qaramal, 12 baş at və çoxlu miqdarda əşyalar əldə edərək geri qayıtdılar.

Səhəri günü Paşa bəyin dəstəsi Xənəzək kəndinə hücum etdi, bu hücumdan əvvəl ermənilər öz ağaları Məmmədağa Ataxan oğluna nankorluq edərək evini dağıtmış, bağını qırıb, çobanlarını öldürmüşdülər. 400 baş qoyununu isə yığıb aparmışdılar. Buna görə də ermənilər yəqin etmişdilər ki, müsəlmanlar bunun əvəzini çıxacaqlar. Odur ki, kəndə Qaladan çoxlu silah və kömək gətirmişdilər. Müsəlmanların gurultusu eşidilən kimi onlar səngərə, övrət-uşaq isə gizli yerlərə çəkilib çığırdılar. Müsəlmanlar onları hər tərəfdən mühasirəyə alaraq gülləbaran etməyə başladılar. Atışma dörd saat davam etdi. Dörd saat atışmadan sonra birdən qabaqda haqqında danışdığımız Qasım adlı oğlana güllə dəydi. Onunla bərabər başqa müsəlman igidi də şəhid oldu. Bu iki cavanın qətlə yetirildiyini görən kütlə qəzəblənərək irəliyə

atıldılar və erməni səngərlərindən birini ələ keçirdilər. Orada erməniləri öldürdükdən sonra daha bir səngəri də ələ keçirdilər. Vəziyyəti belə görə ermənilər qaçmağa başladılar. Müsəlmanlar 12 evə, neçə-neçə mərəklərə od vurdular. Evlərdən və mərəklərdən qalxan alovu görə ermənilər vəhşətə gələrək bir parası möhkəm yerlərdə gizləndilər. Övrət-uşaqların çığırtısı və müsəlmanların “Ya Əli!” sədası dağlara-daşlara düşürdü. 200-ə qədər erməni öldürdükdən və yaraladıqdan sonra kəndlərinə qayıtdılar.

Səhərisi gün Paşa bəyin dəstəsindən səkkiz nəfər seçmə cavan atlanaraq Dəduq kəndinə tərəf çapdılar. Dəduq kəndinin ətrafında yerləşən dörd ev çox əmin və möhkəm yerdə idi. Ona görə də burada çoxlu erməni məskən salmışdı. Müsəlmanlar ermənilərin bu evlərdə tutduğu möhkəm mövqeyi dağıtmaq üçün hündür bir yerə çıxaraq oradan bu evləri gülləbaran etməyə başladılar. Onlar dörd-beş erməni qətlə yetirdikdən sonra evdəkilər qaçmağa başladılar. Müsəlmanlar qaçanları təqib edərək atəşə tutdular. Onlardan bir neçəsini öldürdülər, bir neçəsini də yaraladılar. Sonra evlərə qayıdıb orada olan əşyaları qənimət kimi götürdülər, erməniləri isə əsir kimi apardılar.

Əlavə: Molla Əhmədli kəndinə xəbər gəldi ki, ermənilər Quşçu müsəlman kəndinə hücum edərək oranı mühasirəyə alıblar. Molla Əhmədli cavanları dərhal atlanaraq Quşçu kəndinə tərəf çapdılar. Onlar kəndə yaxınlaşarkən gördülər ki, ermənilər Quşçunu mühasirəyə alıblar. Müsəlmanlar kəndin içindən, ermənilər isə çölündən atışırdılar. Kənddə döyüşçülər az olduğuna görə az qalmışdı ki, ermənilər qələbə çalsınlar. Elə bu zaman Molla Əhmədli kəndindən gələn atlılar erməniləri arxadan mühasirə edərək “Ya Əli!” nərəsi çəkib hər tərəfdən onların üstünə güllə yağdırmağa başladılar. Quşçu kəndinin döyüşçüləri də “Ya Əli!” nərəsi çəkib erməniləri araya aldılar. Ermənilər

vəziyyəti belə gördükdə onların arasına çaşqınlıq düşdü. Beləliklə də, onlar yavaş-yavaş qaçmağa başladılar. Müsəlmanlar onları güllə və xəncərlə vurub öldürdülər. Bu vuruşmada əlli nəfər erməni öldürüldü, bir qismi isə yaralandı. Qalanları isə qaçıb canlarını qurtardılar. Molla Əhmədlidən olan cavanlar öldürülmüş ermənilərin tüfəng və patrondaşlarını toplayıb Quşçu kəndinin döyüşçülərinə verdilər. Onlar kənd əhlinə təskinlik verib geri qayıtdılar. Yolda ümumi sayı 700 baş qoyun olan ermənilərə məxsus sürüyə rast gəldilər. Molla Əhmədli cavanları bu qoyun sürülərini qabaqlarına qatıb kəndlərinə gətirdilər.

Əlavə: Başqa bir yerdə, yəni Hacısamli və Piçanlı kürdləri toplaşaraq Gorusun Xənəzək kəndinə hücum etdilər. Ermənilərin qabaqcadan gördükləri tədarüklərinin çox olmasına baxmayaraq, müsəlmanların bu qəfil hücumundan karıxaraq bilmədilər nə etsinlər. Müsəlmanlar onların çaşqınlığından istifadə edərək bir tərəfdən kəndin evlərinə od vurmağa başladılar. Beləliklə, onlar 20 evi yandırdılar. Evlərin alovu və müsəlmanların nərələri göylərə yüksəlirdi. Ermənilər bu hücumun qarşısında davam gətirə bilməyib qaçmağa başladılar. Beləliklə, Xənəzək kəndində 20 nəfər erməni öldürüldü. Müsəlmanlar əldə etdikləri qənimətləri özləri ilə kəndə gətirdilər.

Əlavə: Bu günlərdə generala xəbər verdilər ki, erməni tayfası bir neçə səngər düzəldərək onların hər birində bir və ya iki böyük top gizlədiblər ki, dava zamanı müsəlmanlara və ruslara qarşı istifadə etsinlər. Generalın əmri ilə həmin topların bir neçəsi əldə edilib gətirildi. Gördülər ki, toplar atəşə tamam hazır vəziyyətdədir. Generalın əmri ilə həmin toplara lazımı

miqdardan artıq barıt doldurub od vurdular. Top elə açıldı ki, sanki gurultusundan yer titrədi. Bununla da iyirmiyə yaxın olan topların lülələri bir neçə yerdən partlayaraq yararsız hala düşdü. Həmin toplar dövlətə məxsus olan köhnə silahlardan idi. Yeni növ toplar gətirildiyinə görə həmin köhnə topların istifadəsi orduda ləğv olundu və hərbi hissələrin hesabından silindi. Həmin topların bir neçəsini Əmrumov alıb balkon sütunu elədi. Qalanları dururdu. Ermənilər onları götürüb müsəlmanlara qarşı istifadə etmək üçün hazır vəziyyətdə saxlayırdılar. Hətta sütun yerinə qoyulanları da çıxarıb yararlı vəziyyətə salmışdılar və həmin topları müsəlmanlara qarşı istifadə etmək üçün bir bəhanə axtarırdılar. Girvənkələrin qulplarını sındırıb topdan atmaq üçün hazırlamışdılar. Birinci davada həmin toplardan bir neçə dəfə atəş açdılar. Lakin top necə atıldısa, atanlardan bir neçə nəfəri yaralandı. Generalın əmri ilə həmin topların əksəriyyəti yararsız hala gətirilsə də, hələ bir neçəsi ermənilərdə qalmışdı.

Əlavə: Fərəcan adlı müsəlman kəndində əlyanlılar bir neçə quyuda buğda basdırmışdılar. Bu günlərdə xəbər gəldi ki, əlyanlıların quyularda tədarük etdikləri buğdaların yerini öyrənmiş ermənilər bu məhsulu ələ keçirmək üçün toplaşaraq Fərəcan kəndinin üstünə hücum çəkiblər. Ermənilər quyular yerləşən sahəni ələ keçirdikdən sonra quyuları açıb buğdanı çuvallara doldurarkən əlyanlılar xəbər tutub tez atlanaraq gəlib erməniləri mühasirəyə almışdılar. Əlyanlılar iyirmi nəfərdən ibarət olan erməni dəstəsini gülləyə tutarkən onlar qorxuya düşüb yaxındakı dəyirmanı qaçdılar. Ermənilər dəyirməndə Əhməd adlı bir oğlanı da öldürmüşdülər. Onlar dəyirməndə hiylə ilə daha bir

müsəlmanı öldürdülər. Bundan qəzəblənən müsəlmanlar dəyirmanın o biri tərəfindən qaçmaq istəyən ermənilərin on yeddisini öldürdülər. Ermənilərdən biri qaçıb dəyirmanın donuzluğuna girmişdi. Onu da çıxarıb qətlə yetirdilər.

Əlavə: Əhalidən silahların toplanması ilə əlaqədar zilhiccənin 19-da general öz dəstəsi ilə Xankəndinə gəldi. Generalın göstərişi ilə erməni-müsəlman ədavətini qızıqsırdığına görə və ermənilərə gizli silah verdiyinə görə Xankəndində iki dövlətli erməni evlərinə dinamit qoyub partlatdılar. Həmin evlərdə olan topları da götürüb, dəstə ilə Malıbəyli kəndinə getdilər. General orada camaata ərz etdi ki, biz silahları yığmaq üçün Dağdağan və Harov kəndlərinə getmək istəyirik. Sizlərdən bir neçə bələdçi lazımdır. Cavanlar ərz etdilər ki, sənin qulluğunda bir neçə nəfər yox, lap yüz nəfər hazır dayana bilər və hara desəniz gedə bilər. Lakin bizim tüfəngimiz yoxdur. Generalın göstərişi ilə on nəfər cavana tüfəng verildi və onlar generalın dəstəsi ilə Harov kəndinə tərəf yola düşdülər. Kazaklar Harov kəndinə çatan kimi onu mühasirəyə alaraq evləri axtarmağa başladılar. Ermənilərin tüfənglərini torpağa basdırmaq istədiyini görən kazaklar silahı onların əlindən aldılar. Kazaklarla kobud rəftar edən ermənilərin birini güllə ilə vurub öldürdülər. Sonra isə onun evini axtarmağa başladılar. Evdən Malıbəyli kəndinin əhalisinə məxsus olan bir neçə araba təkərləri tapdılar. Tərtib olunmuş akt əsasında vaxtı ilə qarət edilmiş həmin təkərlər kazaklar tərəfindən müsadirə edildi.

Harov kəndində əməliyyat başa çatdırıldıqdan sonra general öz dəstəsi ilə köçəri müsəlman kəndinə tərəf getdi. Vağzal yolu ilə gedən 2-3 faytonun axtarılması haqqında

general əmr verdi. Bu faytonların hər birində 4-5 ədəd beşaçılan tüfəng, xeyli patron və bir neçə tapança tapdılar. Generalın əmri ilə həmin silahlar müsadirə edilib, sahibləri isə üç günlüyünə həbsə alındılar. Sonra onların hər birindən yüz manat cərimə aldıqdan sonra azad etdilər.

Zilhiccə ayının 20-də divanın hökmü əsasında ermənilərdən iki nəfəri (Gerasim Şahnəzərov və Xaçatur Bahadurovu), müsəlmanlardan isə üç nəfəri (uçitel Ağa Mirhaşım bəyi, Cəfər bəy Vəzirzadəni və bir də Ağa Məhəmmədcəfər Muxtarzadəni) həbs etdilər. Divanın hökmünə əsasən bu şəxslər erməni və müsəlman vilayətlərindən kənar bir yerə sürgün edilməli idi. Amma Allahın köməyi ilə bu üç müsəlman hərəsi bir vasitə ilə xilas oldular. Erməniləri isə dörd min manat alıb zəmanətlə azad etdilər.

Zilhiccə ayının 28-də Nikolay Zəki oğlu adlı bir erməni müsəlman bazarına gələrək xahiş edir ki, mənə müsəlman məhəlləsində bir dükan və bir ev icarəyə verin. Çünki erməni qımdatları bizim məhəllədə mənimlə düz dolanmırlar, hər ay gəlirlər ki, qımdat pulu verin. Alış-veriş olmayan bir şəhərdə və böyük bir külfət saxlayan adam həm divan pulunu, həm də qımdat pulunu necə versin? Bu gündə olan tək mən deyiləm.

Nikolayın bu hərəkətlərinə görə qımdatlar onu öldürmək üçün fürsət axtarırdı. Axır bir gün səhər tezdən Nikolay dükanını açarkən qımdatlardan dörd nəfər gəlib onu çağırdılar. Nikolay dükanın qıfılı da əlində meydana qımdatların yanına gəlir. Dörd nəfər qımdat ermənilərin gözü qarşısında onu araya alaraq yeddi güllə vururlar. Nikolay yıxılıb canını tapşırdı. Deyilənə görə qımdatlar onun başını kəsib özləri ilə aparmışlar. Bu hadisənin şahidi olan ermənilərdən heç biri cürət edib qımdatlara bir söz deyə bilməmişdir. Bununla da Nikolayın bir dam külfəti başsız qaldı.

Əlavə: Bu günlərdə general və kazaklar bir topla Ağdama gəlmişdi. General ağacdən tikilmiş bir evdən şübhələndiyinə görə onu topla dağıtmaq üçün kazaklara

əmr etdi. Kazaklar bu evə topdan atəş açdılar. Topun mərmisi evin bir tərəfindən dəyib, o biri tərəfindən çıxdı. Bu zaman Qala əhlindən olan Abbas adlı bir nəfər generalın yanına gələrək ərz etdi ki, ağa bu mənim evimdir, nə üçün dağıdırınız? Özüm də Qala əhlindənəm. Mənim təqsirim nədir ki, evimi dağıdıb, məni bədbəxt edirsiniz? Generalın əmri ilə ev təftiş edildikdən və bazar əhlindən sorğu apardıqdan sonra aydın oldu ki, evdə şübhəli heç nə, yəni silah-sursat olmayıb. Ev isə həqiqətən qalalı Abbasa məxsus imiş. General bundan sonra peşmançılıq izhar edib, oranın hakiminə buyurdu ki, bazar əhlindən yüz manat pul yığıb ev sahibinə versin.

O günün sabahısı iki erməni iki araba buğda alıb aparırlarmış. Gülablı əhli ermənilərin buğda apardıqlarını eşidən kimi yığışıb onların üstünə gedirlər. Neçə gün əvvəl ermənilər Gülablı kəndini tar-mar edib neçə adamlarını qırdıqlarına görə kənd sakinləri həmin buğda apararı iki ermənini öldürdülər.

Əlavə: 1324-cü il məhərrəm ayının 23-də Sisyan kürdlərinə xəbər gəldi ki, Ağadil kəndində yaşayan müsəlmanlar qəflətən 800-ə yaxın erməni silahlılarının hücumuna məruz qalıblar.

Kəndin müsəlmanları silahlanıb “Ya Əli!” nəyəsi çəkərək ermənilərin qarşısına çıxdılar. Müsəlmanlara gələn kömək erməniləri karıxdırıb pərən-pərən etdi. Bir neçə saatın içində 400-ə qədər erməni silahlısı öldürülmüş, qalanları isə qaçıb canlarını qurtarmışlar. Öldürülmüş ermənilərin silah və sursatlarını toplayıb ehtiyacı olan müsəlmanlar arasında bölüşdürdülər.

Məhərrəm ayının 26-da, Novruz bayramı günü özünü qımdatbaşı hesab edən Kolya Əsərbəyov adlı bir erməni belində xəncər yoldan keçərkən bir kazak komandiri onu

saxlayıb xəncəri əlindən almaq istəyir. Kolya özünə ar bilib xəncəri ona vermək istəmir. Bu zaman kazak onu bir neçə dəfə vurur. Ermənilər yığışib birtəhər Kolyanı kazakın əlindən aldılar və kazakı dilə tutub yemək-içmək olan yerə gətirdilər. Kazak içib məst olduqdan sonra ona övrət təklif etdilər. Kazak övrəti istəyərkən ona dedilər ki, bura bazar içidir, yaxşı bir övrət var, onun evinə gedək. Ermənilər məst olmuş kazakı bir yerə gətirib xəncərlə öldürdülər. Fürsət tapıb kazakın cəmdəyini basdırma bilmədiklərinə görə Təzə kilsənin altında olan dəyirməyə gizlətdilər. Hadisədən xəbərdar olan bir malakan gəlib əhvalatı kazaklara xəbər verdi. Onlar tez gəlib öldürülən kazakın meyidini dəyirmədən götürdülər və bu hadisəni teleqrafla böyüklərinə xəbər verdilər.

Gəncə əhvalatı

1324-cü il səfər ayının 9-da Kəncənin müsəlman əhli yığışaraq qubernatorun yanına gəldilər və ərz etdilər ki, bizim dolanacağımız bağlarla əlaqədardır. Artıq bahar fəslə olduğuna görə biz bağlarımızı əkib-becərməliyik. Ermənilər yaşayan yerlərdə olan bağlarımızı əkib-becərməyə yenə ermənilər mane olacaqlar. Siz də razı olmursunuz ki, biz özümüz ermənilərlə görüşüb, aramızdakı ixtilafları yoluna qoyaq. Belə olan halda, biz nə etməliyik.

Qubernator onun yanına gəlmiş Gəncə əhlinə bir neçə silahlı kazak verib bağlara yola saldı. Onlar bağlara çatan kimi ermənilər kazakları və Gəncə əhlini atəşə tutdular. Kazaklar da bir neçə güllə atdıqdan sonra onların hamısı yenidən qubernatorun yanına qayıtdılar. Əhvalatı qubernatora söylədikdən sonra müsəlmanlar qubernatordan xahiş etdilər ki, əgər bizə izn və rüsxət versəniz ermənilərin öhdəsindən biz özümüz gələrik və istədiyimizə nail olarıq. Qubernator müsəlmanların bu sözündən bərk qəzəbləndi.

Bu zaman xəbər gətirdilər ki, ermənilər müsəlmanların bir sürü qoyunlarını çobanların əllərindən alıb apardılar.

Qubernator bu xəbərdən daha çox qəzəbləndi və onun əmri ilə kazaklar erməni məhəlləsinə topdan bir neçə dəfə atəş açdılar.

Qarabağ əhvalatı

(1324-cü səfər – 1906-cı mart ayı)

Ermənilərin Qarabağda törətdikləri cinayətlər və qırğınlar haqqında hər gün rus dövlət orqanlarına xəbər çatdırılsa da, heç bir tədbir görmədülər. Nəhayət, Qarabağa bir neçə yüz silahlı kazak göndərildi. Əvvəlcə Ağdama gələn bu silahlı kazaklar ermənilərin fitvası ilə burada müsəlmanlara qarşı ədalətsiz hərəkətlərə yol verdiklərinə görə, böyük qarışıqlıq əmələ gəldi. Kazakların silahsız əhaliyə qarşı açdığı atəş nəticəsində üç nəfər adam qətlə yetirildi. Həkim Mirzə Məhəmmədinin oğlu Mirzə Mehdimini də məscidin qabağında dəstəməz aldığı yerdə güllə ilə vurub öldürdülər.

Ağdam əhalisi hadisə ilə əlaqədar yuxarı dövlət orqanlarına şikayət etdikdən sonra hərbi qubernatoru oraya göndərdilər. Qubernatorun Ağdama gəldiyini bilən kimi camaat meydana topladı. Qubernator camaata müraciət edərək dedi ki, ey müsəlmanlar, bizim padşahımız sizdən çox razıdır. Siz padşahın sağ gözü, kazaklar isə sol gözləridir. Kazakların bu xətalarını bağışlayın. Qarışıqlıq düşdüyündən səhv ediblər.

Hərbi qubernator müsəlmanlara təskinlik verdikdən sonra Ağdama gəlmiş kazakların bir neçə dəstəsini ermənilərə qulaqburması vermək üçün Tağ, Tuğ, Güney və Quzey Çartaz kəndlərinə göndərdi. Kazaklar bu dörd kəndi tüfəng və top atəşinə tutdular, bir çox evlərə od vurub yandırdılar. Ermənilərin övrət-uşağı ağlaya-ağlaya, çığıra-çığıra kazaklara yalvarırdılar. Kazaklar onların yalvarmalarına baxmayaraq, evlərə girib əllərinə keçən pulu, qızılı, gümüşü, daş-qaşı və başqa zinət şeylərini qarət edir,

qadınların və qızların üstündə olan zinətləri qoparıb aparırdılar. Evlərdə olan sandıqları sındırıb içində olan təzə və köhnə palazların hamısını götürürdülər. Bir para şeyləri isə çıxarıb bir-birinin üstünə yığaraq od vururdular. Gözəl erməni qız və qadınları zorlayaraq ismətlərinə təcavüz edirdilər. Bu əhvalat haqqında Qalaya xəbər çatdıqdan sonra ermənilər pul toplayıb dövlətin böyüklərinə teleqraf vuraraq kazakların yaramaz işlərindən şikayət etdilər.

Əlavə: Kazaklar yuxarıda göstərilən erməni kəndlərini dağıdarkən bir evdən xeyli gümüş pul tapılmışdı. Onlar bu pulların bir hissəsini divana vermiş, bir hissəsini isə camaata satmışdılar. Camaat elə bilmişdi ki, rus puludur. Amma sonra məlum oldu ki, gümüş pullar Yaponiyada hazırlanıbmış. Həmin pullardan biri də mənim (M. M. Nəvvab) əlimə düşmüşdü.

Ermənilərin paxıllığı və hiyləsi

Yuxarıda göstəriləni kimi, kazakların Qarabağda ermənilərin başına gətirdiyi müsibətlər və müsəlmanlara qarşı hörmətlə yanaşmaları erməniləri çox narahat edirdi. Odur ki, ermənilər paxıllıqdan rahat ola bilmir, onların başına gətirilmiş müsibətlərə müsəlmanların da düşər olması və kazaklar yanında hörmətlərini itirməsi üçün tədbirlər töküürdülər. Neçə-neçə erməni qımdatları yığışıb bu fikir ətrafında baş partladırıdılar. Xankəndində ermənilər iki rus kişisinə və övrətlərinə üç yüz manat pul verərək onlardan xahiş etdilər ki, müsəlmanların da dövlət yanında müqəssir olmaları üçün bir tədbir görsünlər, kazaklar onların da məldövlətini qarət etsin və qadınlarının ismətinə toxunsunlar.

Ruslar bu təklifi qəbul edərək ermənilərin məqsədini həyata keçirmək üçün övrətləri ilə arabaya minib Ağdama yola düşdülər. Onlar iki bağın arasından keçən yola çatanda birdən dad-fəryad çəkildilər:

- Ay gəlin, müsəlmanlar bizi soydular, əynimizdə, əlimizdə hər nə var idi, aldılar! Bizi lüt etdilər!

Bu qərarla Ağdam hakiminin yanına gəldilər. O, rus idi. Hakim gördü ki, bu dörd nəfəri elə soyublar ki, əyinlərində alt paltardan başqa bir şey qalmayıb. Hamısı soyuqdan tir-tir əsirlər. Hakim qəzəblənərək əhvalatı dərhal generala yazmaq və müsəlmanları tənbeh etmək istədi. Bu zaman müsəlman olan yasavul osetin hakimin yanına daxil olaraq rusların gəldiyi arabada axtarış aparmaq üçün icazə istədi. Osetin hakimdən razılıq əldə etdikdən sonra gəlib arabanın içindəki otu o tərəf-bu tərəfə çəkib yoxlayanda gördü ki, ruslar və onların övrətlərinin bütün paltarları və çəkmələri otun altındadır. Əhvalatdan xəbərdar olan hakim qeyzlənərək həmin rusların və arabaçının döyülməsi haqqında əmr verdi. Övrətlərə isə dedi ki, bu saat doğrusunu deyin görüm bu nə işdir, yoxsa sizi həbsxanaya göndərəcəyəm. Matuşkalar dedilər ki, bizi nə döyün, nə də həbsxanaya göndərin, əhvalat belədir: qımdatlar bizə üç yüz manat pul verərək bu hiyləyə təhrik etdilər ki, biz müsəlmanları belə bir əməllə günahlandırmaq və bunun nəticəsində ruslar onları cəzalandırırsınlar. Biz də bunu edə bilmədik. Hiyləmizin üstü açıldı.

Müsəlmanlar onlara qarşı yönəldilmiş bu hiylənin üstünü açdığına görə xeyli pul yığıb həmin osetinə verdilər və böyük təşəkkürlərini bildirdilər. Beləliklə, ermənilərin növbəti hiyləsi faş olub, rüsvay oldular. Ona görə də atalar deyib ki, başqasına quyu qazanın özü düşər. Yaxud, hər nə əkərsən, onu da biçərsən.

Qaçaq Əsgər xanın əhvalatı

1324-cü ilin rəbiüs-sani ayında (may 1906) dövlətin icazəsi ilə köçəri tərəkəmə müsəlman tayfaları çox rahatlıqla öz mal-qoyunları ilə birlikdə gəlib Qalanın ətrafındakı boş yerlərdə dayandılar. Bir gecə-gündüz istirahət etdikdən və lazımı ərzaqları aldıqdan sonra Qalada erməni məhəlləsindən

yuxarıdakı qapıdan çıxıb, hər kəs öz yaylaqlarına getdilər. Beləliklə, tərəkəmə tayfaları bir-birinin ardınca əmin-amanlıqla gəlib-gedirdilər. Ermənilərdən də bunlara toxunmağa heç kəs cürət etmirdi. Tərəkəmə tayfalarının gəlib-getdiyi bir neçə gün ərzində çoxlu şənliklər və alış-veriş oldu.

Bir gün müsəlmanlar doqquz kəl arabası dolu ərzağı Qalaya gətirib sahibinə verdikdən sonra geri qayıdarkən Ballica kəndi yaxınlığında yolla gedərkən 30-40 nəfər qulduru qəflətən arabaların üzərinə hücum edərək arabaçıları əsir aldılar, arabalardan isə kəlləri açıb qabaqlarına qatıb apardılar. Silah gəzdirmək qadağan olunduğuna görə, müsəlmanların heç birində müdafiə olunmaq üçün tüfəng və tapança yox idi. Qalaya xəbər çatdıqdan sonra iş bilənlər teleqram vuraraq əhvalatı böyüklərə xəbər verdilər.

Ermənilər tutduqları doqquz nəfər müsəlmanı əzab-əziyyətlə öldürmək istəyəndə camaat mane oldu. Sonra həmin quldurlar tutduqları doqquz nəfəri meşəyə gətirərək zülm və əzabla öldürdülər.

Qaladan bir neçə nəfər erməni və müsəlman tutulmuş doqquz nəfəri azad etmək üçün həmin kəndə getdilər. Yerli ermənilər bəhanə ilə guya gedib bir qədər axtardıqdan sonra gəlib qalalılara bildirdilər ki, onlar öldürülmüblər. Bu əhvalat hamıya böyük təsir etdi. Xüsusən çöllərdə dolanan qaçaqlar bu əhvalatdan çox qəzəbləndilər. Qaçaq dəstələrindən birinin başçısı Əsgər xan öz yoldaşlarına bildirir ki, bu günahsız adamların qanına əvəz almasam, namərdəm. Müsəlmanlar dövlətin nəzərində müqəssir olmasın deyə belə əməllərə yol vermirdik. İndi ki onlar müqəssirdirlər, bunun əvəzini çıxmalıyıq.

Əsgər xanın dəstəsi atlanaraq Yevlax yoluna gəldilər. Uzaqdan gördülər ki, bir neçə dilican arabası gedir. Onlar dilican arabalarına yaxınlaşaraq dayanmasını əmr etdilər. Qorxudan o dəqiqə arabaları dayandırdılar. Arabaları mühasirəyə alıb yoxlayarkən gördülər ki, orada bir qız, üç

gənc gəlin, bir qoca övrət, 10 nəfər erməni, bir rus və bir neçə müsəlman vardır.

Müsəlmanlara toxunmayıb, rusdan sual etdilər:

- Bəlkə sən də ermənisən?

Müsəlmanlar şəhadət verdilər ki, bu, polyak tayfasındandır. Müsəlmanlarla Qalada müştərək davacat dükanı açır. İndi həmin dükan üçün davacat aparır. Əsgər xan polyakdan üzrxahlıq edib, o biri arabalarda əyləşmiş erməniləri və övrətləri əşyaları ilə birlikdə arabadan düşürüb öz mənzillərinə gətirdilər. Ermənilər və övrətlər qorxudan əsirdilər.

Qaçaq Əsgər xan üzünü ermənilərə tutaraq dedi:

- Ermənilərin namərdliklə tutub başına-gözünə vura-vura olmazın işgəncə və zülm ilə apardığı doqquz nəfər müsəlman da sizin kimi canlı, ev və külfət sahibi idi. Məgər sizin içinizdə Allahdan qorxan və insafly bir adam yoxdurmu ki, bundan sonra belə əzazilliyə, rəzilliyə, cinayətə, nahaq qanların tökülməsinə bais olmamağı və xalqın rahatlığını əlindən almamağı sizin quldur, binamus və namərd qımdatlara nəsihət etsin? İndi siz əyləşin, yeyib-için və rahatlanın. Əgər ermənilərin apardıqları 9 nəfər müsəlman salamatdırsa, siz də sağ və salamat öz əşyalarınızla çıxıb evlərinizə gedəcəksiniz. Yox əgər onlar öldürülmüş olsalar, siz onların dalınca gedəcəksiniz.

Nəhayət, bir neçə gündən sonra məlum oldu ki, ermənilər apardığı 9 nəfər öldürülüb. Qaçaq da 10 nəfər erməni öldürüb dəfn etdilər. Övrətləri isə saxladılar.

Qarğabazar əhvalatı

Mirzə Hüseyn Cavad oğlu qarğabazarlı mənimlə (M. M. Nəvvabla) üzbəüz oturub bu əhvalatı özü nəql etdi. O, mənə danışdı ki, ermənilərin müsəlman kəndlərində törətdikləri vəhşilikləri eşidərkən biz hövsələdən çıxdıq və Qarğabazar, Qoçuəhmədli, Pirəhmədli, Qaragüllü və başqa kəndlərdən cavanları və igid döyüşçüləri toplayıb ermənilərin bu

vəhşiliklərinin qarşısını almaq qərarına gəldik. Biz silahlanıb erməni kəndlərinin üstünə gedərkən xəbər gətirdilər ki, ermənilər ətraf kəndləri boşaldıb hamısı mövqə baxımından möhkəm və yaxşı mühafizəsi olan Xırmancıq kəndinə toplaşdılar. Bütün ətraf kəndlərin kişiləri və övrət-uşaqları da Xırmancıqda cəmləşmişdilər. Ətrafdan gələn ermənilər özləri ilə mal-dövlətlərini də bu kəndə gətirmişdilər.

Erməni kəndlərinin üzərinə getməyə hazırlaşan müsəlman dəstəsi Xırmancıq kəndinə gələrək onu iki tərəfdən mühasirəyə aldılar. Vəziyyəti belə görən ermənilərin bir qismi o biri tərəfdən qaçmağa başladılar. Bir qismi isə məxfi yerlərdə gizləndilər. Müsəlman dəstəsi gözə görünən ermənilərlə atışa-atışa kəndə daxil oldular. Bir neçə erməni öldürükdən sonra kənddə olan mal-dövlətdən qənimət kimi götürüb özləri ilə geri qayıdanda meşələrdə gizlənmiş ermənilərlə atışmaları oldu və müsəlmanların tamahkarlığı ucundan bir neçə nəfər şəhid oldu. Müsəlmanlar şəhidlərin meyidlərini özləri ilə götürüb geri qayıtdılar.

1906-cı il iyul ayında Şuşa şəhərində baş vermiş erməni-müsəlman davası

O vaxt ki, böyük dava (1905-ci il) sakit olmuşdu, erməni tayfası müsəlmanların, müsəlmanlar isə ermənilərin bazarına gedir, alış-veriş edirdilər. Hərçənd ki, yollar açıq idi, amma ermənilər yenə düz durmurdular: tək-tək əlsiz-ayaqsız kasıbkar adamları oğurluq ilə tutub öldürürdülər. Müsəlmanlar da onların əvəzini çıxırdılar.

Ermənilər müttəsil (arası kəsilmədən), min cür hiylə ilə hər yerdən hərbi sursat gətirərək, dava üçün tədarük edirdilər. Onlar əlavə maşınlar, nasoslar, tüfənglər, toplar, barıt, bombalar və başqa silahlar cəmləndirib, daha çox müharibəyə hazırlaşdılar. Bununla bərabər, onlar gələcək vuruşmaların üsul və yollarını müzakirə etdikdən sonra belə bir qənaətə gəldilər ki, müsəlmanlara sarsıdıcı zərbə endirmək üçün pul

qüvvəsinə hiylə işlədilərək rus ordusunun və silahının ermənilərə kömək göstərməsi təmin edilməlidir. Bu hiyləni həyata keçirmək üçün yeganə yol rus generalını pul ilə ələ almaq idi.

Birinci (1905-ci il) erməni-müsəlman davasında sülh və əmin-amanlıq yaratmaq üçün Şuşaya göndərilmiş Qalaşakov (Kalaşakov) adlı bir rus generalı var imiş. Həmin il o, zahirən ermənilərlə yaxınlıq göstərməmişdi. Amma indi, ermənilərin məşvərətindən sonra дума qlavası erməni Kiki Kələntərov onu yaxşı öyrənmiş, onunla söhbət edib, ermənilərə qarşı rəğbətini bildikdən sonra generalın Şuşa şəhərində üsulidarənin rəhbəri təyin olunması üçün onun razılığını almışdı.

Kiki Kələntərov müsəlmanların nümayəndələrini çağıraraq deyir:

- Şuşada bu iki millət arasında ədalətli sülh yaratmaq üçün bir rəhbər təyin etməliyik. Mən çox düşündükdən sonra belə qənaətə gəldim ki, bu vəzifəyə general Qalaşakovdan başqa bir kəsi təyin etmək olmaz. Hərçənd ki, o, əvvəllər bizim erməni tayfasıyla yaxşı dolanmadı, kəndlərimizi taladı, kazaklar kənd əhlinin övrotlərinə xəyanət etdilər. Amma əlac yoxdur, onu rəhbər təyin edək.

Bicarə müsəlmanlar əvvəllər Qalaşakovdan zahirən yaxşı münasibət gördüklərindən razı oldular. Hər iki tayfanın razılığına əsasən general həmin vəzifəyə təsdiq edilərək, Qalaya göndərildi. Qalaşakov Şuşaya gələn kimi erməni məhəlləsində Kələntərovun qabaqcadan hazırladığı iqamətgahda yerləşdirildi. Onun əmrilə elə ilk günlər müsəlman məhəllələrində olan rus ordusunun topları erməni küçələrinə keçirildi, kazaklar və əsgərlər isə erməni məhəlləsi səmtində olan Köçərli məscidinin ətrafında qurulmuş çadırlarda yerləşdirildi.

Hər gecə Kiki Kələntərovun başçılığı ilə erməni tayfasının hesabına general Qalaşakovun mənzilində kef məclisləri qurulurdu. Kələntərovun seçdiyi və generalın qulluğuna təyin etdiyi 2-3 nəfər xoşsurət erməni övrotləri

gecə-gündüz ona xidmət edirdilər. Kələntərov gecə məclisləri əsnasında Qalaşakova və onun kazaklarına neçə min manat rüşvət verərək, öz məqsədini izhar etdi. Qarşıdakı erməni-müsəlman davasında rusların onlara kömək etməsini və bu köməyin yerinə yetirilmə yolları ilə əlaqədar tədbir tökməsini generaldan xahiş etdi. Qalaşakovun tədbirilə Kələntərov və qımdatlar ətraf kəndlərə, eləcə də Gəncəyə, İrəvana və başqa şəhərlərə kağız yazıb göndərdilər. Həmin kağızda hər kənddən orta hesabla 30-100 nəfər silahlı dəstələrin Şuşaya göndərilməsi tələb olunurdu. Tezliklə Qalada yeddi min silahlı erməni hazır oldu. Onların arasında Osmanlı tabeliyində olan ərazidən gələn erməni dəstələri də var idi. Beş ədəd rusların, 6 ədəd isə ermənilərin topları var idi. General və ermənilər qərara aldılar ki, davanı iyulun 12-də başlasınlar.

Rusların istəyi bu idi ki, bu iki millət dava edib, birbirinə məşğul olsunlar, tainki dövlət farağat olsun, çünki millətin zəif və kasıb olmağı dövlətin silahıdır.

Neçə gün bundan (yəni, iyulun 12-dən) qabaq səkkiz müctəhid şəriətmədarkan fətva gəlmişdi ki, müdafiə və vuruş zamanı başqa millətə əşya, xüsusilə vuruş sursatı və müdafiə üçün lazım olan malları satmaq olmaz. Ona görə cəmi müsəlman tayfası Qalada və başqa yerlərdə ermənilərə ərzaq, taxıl və sair malların satışını dayandırdı. Buna görə ermənilər çox çətinliyə düşmüşdülər. Əhvalatı həddindən artıq şişirdərək, Qalaşakova xəbər verdilər və müsəlmanları təqsirləndirdilər. General çox xatircəmliliklə ermənilərə söz verdi ki, bu neçə min ermənilərlə mənim qoşunum müsəlmanları bir sutkada, yəni 24 saatda tar-mar edib, ölənini öldürəcək, ölməyənini dağlara, daşlara parakəndə edəcəkdir.

Bu davanın necə hazırlandığını erməni tayfasının mötəbərləri tam aydınlığı ilə öyrənib (vuruş başa çatdıqdan və barışıq əldə edildikdən sonra M. M. Nəvvaba) özləri danışmışlar. Qalaşakov söz verib ki, onun tədbirilə erməni

silahlıları və rus əsgərləri müsəlmanların evlərini, dükan və bazarlarını tamamilə yandırıb, özlərinin qırılanını qıracaqlar, qalanını isə büsbütün Böyük məsciddən aşağı məhəllələrə qovacaqlar. General rus kilsəsindən başlayaraq, Böyük məscidə kimi Rastabazarı, meydanı, Şeytanbazarı və bütün evləri darmadağın edib yandıрмаğı öz üzərinə götürür. Bundan sonra vuruşun davam etdirilməsini və yaxud müsəlmanlarla barışmalarını ermənilərin öz öhdəsinə buraxmışdır. Kiki Kələntərov Qalaşakovun bu planını qəbul edir və generala 10 000 manat rüşvət verərək belə ittifaqa gəlirlər ki, generala verilən puldan əlavə padşahlıq rus topunun hər atəşinə 15 manat, çar ordusu əsgərlərinin tufəngdən atdıqları hər bir gülləyə isə bir manat pul verilsin.

General Kələntərovlə əvvəlcədən tökdükləri tədbirə əsasən, rus əsgərləri erməni keşikçilərindən birini öldürərək müsəlmanlar yaşayan səmtə atır və sonra da səs salırlar ki, müsəlmanlar erməni keşikçisini öldürərək başını kəsmiş və tufəngini də aparmışlar. Qabaqcadan hazırlanmış hiyləyə əsasən, həmin vaxt rus əsgərlərindən iki nəfər də gedib, müsəlman məhəllələri tərəfdən ermənilər səmtə güllələr atırlar. Ermənilərin avamları çıxırışıb generalın yanına gedirlər və deyirlər ki, müsəlmanlar bir keşikçi öldürüb, erməni məhəlləsinə neçə güllə atıblar. Generalın hiyləsi də bu idi ki, xalqı müsəlmanlara qarşı qaldırırsın. Sonra Qalaşakovun əmrilə erməni tufəngdarları səngərlərə bölüşdürüldü. Ruslar da dəstə-dəstə gəlib, müsəlmanların səngərlərini mühasirə etdilər. Ruslar və ermənilər müsəlman səngərlərini gülləbaran etməyə başladılar.

Pəs, cəmədiüs-sani ayının üçüncü günü – çərşənbə günü – yəni qərarlaşdırdıqları kimi, iyulun 12-də qımdatlar generalın məsləhətilə günorta vaxtı davanı başladılar. Əvvələn qımdatların biri, müəzzin axırıncı “la ilahə illəllah” sözünü deyən məqamda Böyük məscidin minarəsinə bir güllə atdı. Güllə müəzzinə toxunmayıb, minarənin sütununa dəydi. Bunu görənlər müsəlmanlar halətdən çıxıb, şaraq-şaraqla

dükən-bazarı bağladılar. Yarım saat ərzində tamam silahlandılar və üz qoydular səngərlərə və girəvəli yerlərə. Bu halətdə divan işçiləri və generalın əli altında olan çinovniklər hiylə ilə müsəlmanların içinə gəlib, uca səslə onları sakit elədilər ki, bu dava sizinkilərlə deyil, kazaklar ermənilərlə dava edir. General daha bir hiylə işlədərək qabaqcadan lazımı təlimat verib, bir rus zabitini öz dəstəsilə müsəlman məhəlləsində yerləşdirmişdi. Müsəlmanlarla dostluq etdiyinə görə, həmin zabitə inanıb ehtiram edirdilər. Elə ki, ermənilərlə ruslar başladılar müsəlmanları gülləbaran etməyə, müsəlmanların içində olan zabit öz rusları ilə şeypur çalib səs saldılar ki, dava eyləyən kazaklarla erməni tayfasıdır, bunun müsəlmanlara dəxli yoxdur. Müsəlmanlar onun sözlərinə inansalar da, yaraq-əsbabları əllərində küçələrə gəlib, vuruşmağa hazır dururdular, amma atan yox idi. Xof arasında qalmışdılar. Gecə düşən kimi od-alov işığı ələmi götürdü.

Biçərə müsəlmanlar bu hiyləyə inanıb, axşamədək səngərlərdə və küçələrdə müntəzir durdular. Elə ki, gecə oldu, bu vədə gördülər ki, Köçərli məhəlləsi tərəfdən od-alov qalxdı. Xəbər gətirdilər ki, general Qalaşakovun əmrilə ruslar ermənilərlə birləşib, Köçərli məhəlləsinin məscidinə və evlərə od vurublar. Bu işiq onun işığıdır. Generalın hiyləsi müəyyən olduqdan sonra xalq karıxıb qalmışdı. Bilmirdilər səngərlərə gedib düşməyə cavab versinlər, yaxud bazar-dükanda olan şeyləri bir yerə daşısınlar. Xülasə, o gecə bütün tufəngdarlar dükandakı malları evlərə daşımaqla məşğul oldular. Ona görə ermənilər və ruslar bir neçə boş evlərə od vurub yandırdılar. İkinci gecədən müsəlmanlar davanı başladılar. Köçərli məscidinin ətrafında hiylə ilə çadır qurub mənzil etmiş ruslar məscidə tərəf gedən iki müsəlmanı – Hacı Abdullanı və Kərbəlayı Əlini güllələyib yıxdılar. Onlara tərəf gedən daha bir müsəlmanı da vurub yerə sərdilər. Ondan sonra gəlib məscidə od vurub yandıрмаğa başladılar. Məscid od alıb yandıqdan sonra, ermənilər və ruslar Abbas

Mirzənin oğlu şahzadə Bəhmən Mirzənin imarətinə gəldilər. Şahzadə Bəhmən Mirzə neçə il bundan irəli İran dövlətində böyük cinayət etdiyinə görə, oradan köç-külfətilə qaçıb, rus dövlətinə pənah gətirmişdi. Rus padşahı hər il ona 36 min manat məvacib verirdi. O, ailəsi və xidmətçiləri ilə ikimərtəbəli təmtəraqlı bir evdə yaşayırdı. Şahzadə mərhum olandan sonra onun varisləri və xidmətçiləri yenə orada qalırdılar. Amma bu davadan irəli onun oğlanları və ailələri evi bisahib qoyub, hər biri bir yerə getmişdilər. Ermənilər bu imarəti də gəlib yandırdılar. Daha sonra Rzaqulu Mirzə bəy Cürminin və oğlanlarının, eləcə də Şuşanın bir neçə böyük əyanlarının sahibsiz evlərinə, bir sıra hamamlarla birlikdə od vurdular.

Bunlar boş evləri yandırarkən bu tərəfdə generalın kazakları hər bir səngərə dəstə-dəstə bölünmüş erməni silahlıları və xidməti qurtarmış erməni soldatları ilə başladılar müsəlmanları topa tutmağa və nizam qaydası ilə tufəng atmağa. Bir gecə-gündüzdə dövlətin (rus ordusunun) topundan 120 kərə müsəlmanlar səmtə atəş açdılar. Ondan savayı, ermənilərin özlərinin 6 ədəd topları var idi. Dövlətin toplarının sayı isə beş ədəd idi. Bu 11 ədəd topu səngərlərə qoyub, arası kəsilmədən peydərpey atırdılar.

Dövlət toplarından müsəlmanların üstünə açılan atəşlər zamanı yerə düşən mərmiləri müsəlmanlar götürür, bir yerə cəm edib saxlayırdılar ki, lazım olan yerlərə göstərərək generalın dövlətə və millətə xəyanət etdiyini sübut etsinlər. Çünki o topların gülləsində dövlət nişanı və nömrəsi var idi.

Generalın özü isə gah bu, gah da o biri səngərdəki topçulara baş çəkərək onların atəşlərinə düzəlişlər verirdi. Bu halətdə ermənilər generalın yanına gəlib, iki müsəlman səngərindən şikayət etdilər ki, bizlərə bu iki səngərdən çox zərər dəyir. Belə ki, onların əlindən bir insan həyətdə və evlərdə hərəkət edə bilmir. Bu səngərlərdən biri Gövhər ağanın, o birisi isə Hacı Rüstəmin evlərində yerləşirdi. Ağ general dedi ki, buyuraram ki, hər iki səngəri tar-mar edərlər.

Sonra generalın göstərişilə kazaklar, ermənilər və rus əsgərləri Hacı Rüstəmin evində olan səngərə doğru hərəkət etdilər. Evin ermənilərə tərəf olan səmti xarabalıq idi. Qırğın başlamazdan bir gün əvvəl generalın tədbirilə gəlib, xarabalıq tərəfdən evin divarının dibindən külünglə yarım arşın qədərincə deşik açmışdılar. Müsəlmanlar həmin deşiyi görüb, bir-birinə xəbər vermişlər ki, ermənilər Hacınin evinin divarını dəlihlər. Ancaq bunu bilə-bilə səhlənkərlilik edib, nə o deşiyi bağladılar, nə də onun ağzına bir tufəngdar qoymadılar ki, görsünlər nə olacaq.

Ermənilər ruslarla birlikdə, gizlincə o xarabalıqlarla, həmin deşik olan divarın yanına gəldilər. Generalın təliminə əsasən o deşikdən evin içinə bir balaca yeşik atıb, geri qaçdılar. O yeşiyin içində bir partlayıcı maddə var idi ki, onun adına dinamit deyirdilər. Evin içinə atdıqları həmin dinamit partlayıb, ikimərtəbəli imarəti havaya sovuraraq tarmar etdi. Ondan sonra evə od vurub yandırdılar. Yaxşı ki, bir adama xəsarət yetişmədi. O evdə olan müsəlmanlar qabaqcadan çıxıb, müqabildə olan Hacı Həsənin evinin səngərinə doluşmuşdular.

Xülasə, general sair yerlərdən gəlmiş 7 min erməni silahlılarını, 850 nəfər kazak və rusları tamamilə bölüşdürərək müsəlman səngərlərinin müqabilinə göndərdi. Silahlılarla yanaşı, arasıkəsilmədən atan dövlət (rus ordusu) və erməni toplarının cümləsinin məqsədi məscidlərə rəxnə salmaq və minarələri darmadağın etmək idi. Allaha şükür, bu qədər toplar ki, neçə yüz dəfə atdılar bir insana və heyvana zərəri yetişmədi. Hərçənd ki, top güllələri məscidin ətrafında olan evlərin bir parasının taxtapuşuna, pəncərəsinə və bir para yerlərinə dəyib şikəst elədi.

Amma bu qədər kazak, rus və erməni top və tufənglərinin müqabilində, onların yarısı qədər olmasına baxmayaraq, müsəlman tayfası mərdlikdə dava edir, səngərlərdə və gizli yerlərdə möhkəm dayanıb, dəstə-dəstə erməniləri və onların səngərlərini gülləyə tutub atışırdılar.

Hər dəm nəreyi “Ya Əli!” və uca səslə salavat çəkib, neçə yüz yerdən gurultu ilə gülləni yağmur tək tökürdülər. Əlavə bir topları var idi. Üçüncü gecə həmin topu təkərə mindirərək səngərləri dolandırır, hər səngərdən bir-iki dəfə erməni səmtə atdılar. Divanxana qabağından atanda Qız kilsəsin yanında bir darvazanı dağıtdı. Mamayı səngərindən yuxarı meydana tərəf atanda 18 nəfər erməni yaralandı və öldü. Topun içinə nal parçaları və xırda dəmirilər doldurmuşdular. Bu topu bürüncdən qalalı (şuşalı) bir usta tökmüşdü. Bundan başqa, bir gurultusu var idi ki, atılan vaxt dağ, daş hərəkətə gəlib guruldayırdı. Amma dövlətin və ermənilərin topu belə deyildi. Hər səngərdən qalxan bu topun gurultusu erməniləri daha çox vəhşətə salır və həyəcana gətirirdi.

O zaman ermənilər İran tərəfdən qoşun gəldiyini və bu topun da onların olduğunu güman eylədilər. Amma bu tərəfdən təsadüfən o gecə və onun sabahısı dalbadal neçə yüz igid və təcrübəli döyüşkən cavanlar sursatla Qalaya daxil oldular. Qala əhli onları artıq dərəcədə ehtiramla qəbul edib, yaxşı mənzillərdə yerləşdirdilər. Amma çox olduqlarına görə, əksərinə məscidi-cameədə yer verdilər. Camaat səhər, günorta və axşam onlara ləzzətli yeməklər verib, rahatlıqlarını təmin etdilər. O gün və o gecə yatıb rahat oldular. Bu igidlərin iki sərkərdələri var idi. Biri Sultan bəy Paşa bəy oğlu, o biri də İbrahim bəy Əli Məhəmməd bəy oğlu.

Həmin şəxslər yeyib, içib rahat olduqdan sonra yekdil və yekməqal şəhər əhlinə dedilər ki, bunu bilin, siz şəhər əhli bədənin başı hesabındasınız, biz kəndistan əhli isə ayaq və sair üzvlər mənziləsindəyik. Başa hardan zərbə gəlsə lazımdır ki, həmin zərbə əl və ayaqla başdan rədd və müdafiə olunsun. Nə qədər ki, baş salamatdır, bədən də salamat olacaq. Əgər əl, ayaq və qeyri üzvlər olmasa da, baş salamat qalarsa, bədən də salamat qalar. Amma Allah eləməsin, başa zərbə yetişsə, bədən tamam ölür və qeyri üzvlər dəxi bir iş görə bilməz. Bizlər dura-dura siz şəhər əhli belə zəhmətə

düşməyiniz bizim üçün nadanlıq və insafsızlıqdır. Lazımdır ki, biz sizin öndə vuruşan dəstəniz olub, istənilən canfəşanlıq əmələ gətirək.

Xülasə, elə ki gecə araya gələn kimi Sultan bəy və İbrahim bəy öz igid cavanlarını dəstə-dəstə səngərlərə bölərək vuruşa başladılar. Sonra onlar salavat çəkib “Ya Əli!” deyə-deyə erməni səngərlərinə hücumla keçdilər və tezliklə onları tutdular. Müsəlman cavanları bu əməliyyatı böyük atışmalar və erməni səngərlərindən yağdırılan güllələrlə altında aparırdılar.

Bir tərəfdən də müsəlmanların cavanları və uşaqları pud-pud neft və bağlama-bağlama köhnə əski və cındalar götürüb, üz qoydular Vəzirovların səngərinə. Oradan isə doldular ermənilərin evlərinə. On beş evə od vurdular, lakin cında və əskilər üç gecə-gündüz yağışın altında qalıb islandığına görə həmin evlərdən yalnız üçü yandı. Bir qismi isə yarımçıq yanıbmışdı. Bundan başqa Ağadədəli səmtində müsəlmanlar daha iki evi yandıraraq tamam məhv etdilər. Müsəlmanlar bir o qədər ev yandıra bilmədilər, çünki irəlilədikdə erməni tayfasının yarı evlərini, bazarlarını, divanxanalarını və digər imarətlərini tamamilə yandıraraq yerlə-yeksan etmişdilər.

Ermənilərin avadanlıqları yuxarı Xəlifəli qapısı tərəfdən cəm olmuşdu. Müsəlmanların əli ora yetmirdi. Aralıqda olan məsafə isə tamam xarabalıq idi. Həmin gecə İbrahim bəy öz dəstəsilə “Ya Əli!” nərəsi çəkib, ermənilərin səngərlərinə və evlərinə gülləni yağmur tək yağdıraraq-yağdıraraq onların arasından çoxlu adamlar öldürərək irəliləyirdilər. İbrahim bəyin dəstəsi irəlilədikcə erməniləri daha da yuxarılara qovurdular. Bir zaman yandırılmağa ləyaqəti olan bir erməni evinə çatan İbrahim bəy qışqıraraq söylədi ki, neft və əski gətirin, bu evi yandıracağam. İbrahim bəy istəyirdi ki, evə od vursun, birdən erməni tərəfdən bir havayı güllə gəlib o biçarəyə dəydi. İbrahim bəy “Ya Allah!” çağıraraq yerə yıxıldı və oradaca da canını tapşırırdı. Elə ki, İbrahim bəy həlak oldu, ona mənsub olan dəstənin damağı yandı. Kədərli və məyus

oradan o məzlumun cənazəsini götürüb, Böyük məscidin həyətinə gətirdilər. O biri dəstələr də bəyin ölüm xəbərini eşidərkən çox məyus oldular. Elə ki, sabah oldu, bəyi qüsl və kəfən edib, məscidin günbatan tərəfindəki bağçada, Şahmar bəyin yanında dəfn etdilər (Allah onları bağışlasın).

Elə ki, gecə aralığa gəldi, atışma yenidən başladı. Hər iki millət gülləni bir-birinin üstünə yağış kimi tökürdülər. Topların gurultusundan, tüfənglərin səsindən və igidlərin nərəsindən evlər və qayalar lərzəyə gəlirdi. Bir müsəlman deyirdi ki, dava vaxtı mən ermənilərin içində yerləşən xəstəxanada yatırdım. Orada xəstəlikdən müalicə olunurdum. Ermənilərin səngərlərindən biri mən yatan otağın pəncərəsinin qabağında yerləşirdi. Pəncərədən müşahidə edib göürdüm ki, general tez-tez həmin səngərə gəlib rus əsgərlərinə və topçularına göstərişlər verirdi. O, durbinlə baxıb topçuların atəşini təshih edir, filan məscidə, filan minarəyə atın deyirdi. Onun göstərişi ilə atılan top güllələrindən biri Seyidli məhəlləsindəki məscidin dəmir taxtapuşundan keçib, onun tavanını şikəst eylədi. Daha bir top gülləsi isə Böyük məscidin minarəsinə dəyib, dörd kərpic saldı.

Qərək, bu Qalaşakov deyilən general dünya malından ötrə Allahın hökmünə müxalif gedərək öz padşahının qanununa etinasızlıq göstərib, millətə və bir olan Allaha inananlara bu növ xəyanətkarlıq etməyi rəva bilmişdir. Təəccüblüdür, dövlət neyçün bu növ tamah və heyvani-nəfslə iş görənlər millətə hakim göndərir ki, o da belə qəzlətlərə yol verir? Əgər bu şəxs və buna bənzər başqası az müddət ərzində bir məmləkətdə belə ədalətsizliklə hökmranlıq etsə, görərsən ki, orada tamam hərə-mərəlik baş alıb gedir, məmləkət darmadağın olur. İndiyədək Qafqaz elinə onun (Qalaşakov) kimi qəddar insan gəlməyib.

Müsəlmanlar əvvəlki davada ermənilərin Xoca Söhrab kilsəsini tutmuşdular. Üç gün gecə-gündüz onu əllərində saxlayıb, içində sakin oldular. Amma bir kəs ədəbsizlik edib

kilsənin bir daşına, yaxud ağacına əl vurmadı. Haranısa xarab etməyi özlərinə rəva bilmədilər. Lakin bu amansız erməni tayfası Qalaşakovun xahişinə binaən, ruslar ilə birlikdə Köçərli məscidini yandırır, içində hər nə vardısa qarət edib, dağıtmışdılar.

Bu günün sabahı var. Əlbəttə, Allah-təala Öz evinin fikrini çəkəcək, bəislərin cəzasını verəcəkdir. Səbr etmək lazımdır.

Əvvəlki davada müsəlmanlar erməni məhəllərinin yarısına od vurub yandırmışdılar. Nə qədər erməni bu yangında həlak olmuş və nə qədəri güllə ilə öldürülmüşdü. Qaçanı qaçmışdı, qalanları isə acizənə bir şəkildə ağlaya-ağlaya, keşişlər boyunlarında kəndir, əllərində yeddi aman bayrağı, baş keşiş isə əlində böyük xaç onların önündə məscidə gəlib barışmağı xahiş etdilər. Bu davada müsəlmanlara kəndlərdən çoxlu kömək gəlməsinə və onların qələbə çalmasına baxmayaraq, əgər həqiqəti görə bəsirət nəzərilə dürüst mülahizə etsək, görürük ki, bu davada fəth və qələbə Allahın köməyi ilə əvvəlkindən çox artıqdır.

Amma bu davada Qalaşakovun tədbiri ilə müsəlmanlara qarşı ətraf kəndlərdən, İrəvandan, Gəncədən və başqa yerlərdən yeddi min erməni silahlıları, 850 nəfər rus kazakları, 400 nəfər erməni rusları, neçə min Qalada (Şuşada) olan erməni, dörd nəfər məktəbdə oxuyan ünvanlı qızları, eləcə də top və topxana səfərbər edilmişdi. Silahlıların cəmi miqdarı 12 min nəfər idi.

Dava başlayanda ermənilərə qarşı vuruşan ancaq Qalada yaşayan müsəlman igidləri və cavanları idi. Onlara heç yerdən kömək gəlməmişdi. Üç gecə-gündüz sərəsər müsəlmanlar bu qədər erməni silahlıları və rus ordusu ilə bir atışma apardılar ki, heç yapon müharibəsində də belə dava olmamışdı. Səngərlərdən dalbadal on minə qədər tüfəng və toplar atılır, neçə-neçə yerlərdə evlərə qoyulmuş bomba və dinamitlər partlayırdı. Beləliklə, müsəlmanlar 3 gün Səddi-İsgəndər kimi bu qədər qoşunun qarşısında mərdliklə

dayanaraq nəvə çəkə-çəkə onları gülləbaran edirdilər. Üç gündən sonra müsəlmanlara kömək gəldi. Bu növ ilə dava beş gün gecə-gündüz davam etdikdən sonra sakit oldu.

Bu beş günlük şiddətli davada müsəlmanlar tərəfdən ölənlərin sayı 18 nəfər idi. Onlardan beş nəfəri adlı, tanınmış cavanlardan, qalanları isə küçə ilə gedərkən, yaxud evinin yanında oturub özünü günə verdiyi yerdə qəflətən ermənilər tərəfindən vurulub öldürülmüş əlsiz-ayaqsız qocalardan və dilənçilərdən ibarət idi. 21 nəfər isə yaralanmışdı.

Amma ermənilər tərəfdən ölənlərin sayı 500-700-ə qədər, yaralananların sayı isə 287 nəfər olmuşdu. Ölənlərin 35 nəfəri Gəncədən, 100 nəfəri İrəvandan, 41 nəfəri tanınmış qımdatlardan, bəylərdən və məşhur adamlardan, iki nəfəri isə məktəbdə oxuyan ünas qızlarından ibarət idi. Ölənlərin qalanı isə Qaladan və ətraf kəndlərdən gəlmiş adi erməni silahlıları idi. On bir nəfərin isə əl və ayaqlarını kəsdilər. 31 nəfər isə rus qoşunundan olan kazak və ruslardan öldürüldü.

Dava və vuruşmaların qızğın vaxtı ölənləri ermənilər Qalada bulvarın üstündə paltarlı-paltarlı ikisini-üçünü bir qəbrə qoyub dəfn edirdilər. Bəzən isə nəinki qəbir, adi bir çala qazıb, oraya basdırırdılar. Kazaklar və ruslar isə rus qəbiristanlığında dəfn edildilər. Müsəlmanların şəhid olanları isə məscidlərin həyətinə dəfn edilirdi.

Dava qurtarandan 5-6 gün keçdikdən sonra ağa general müsəlmanların yanına barışığa getmək qərarına gəldi. O, kilsə paltarı geymiş erməni və rus kilsələrinin baş keşişlərini, onlarla bərabər, əllərində ağ və qırmızı bayraq bir qədər rus soldatları və kazaklarını özü ilə götürüb, musiqi çala-çala gəlib müsəlman meydanında durdular. General və keşişlər məscidə gəlib, bu iki millət arasında sülh yaratmaq üçün camaatla danışdıqdan sonra, cənab qazi və onunla bərabər neçə nəfər müsəlman səngərlərinə getdilər. Səngərlərə baş çəkə-çəkə erməni meydanına gəldilər. Orada da bir neçə kəlmə danışib dağılışdılar.

Qalaşakov erməni və müsəlmanlar arasında işlətdiyi bu hiyləyə və ermənilərə verdiyi vədini əmələ gətirə bilmədiyinə görə, barışıq danışıqları uzanır, ondan dövlət böyüklərinə edilən şikayətlər çoxalır. Qalaşakov özü də çox ehtiyat eyləyərək düşünürdü: “Bu xəyanət ki, məndən zühura gəldi, qəflətən məni öldürə bilərlər”. Ona görə ehtiyatla dolanırdı.

Müsəlmanlar Qalaşakovun dövlətə və millətə etdiyi bu növ xəyanəti və zülmü haqqında teleqraf və kağızla cəmi böyüklərə və divanxanalara məlumat verdilər. Dövlətdən bir imdad, generalın cinayəti ilə bağlı heç bir tədbir görülmədi. Hərçənd ki, Qalanın hakimliyindən çıxardılar. Rəcəb ayının 19-cu günü general Qalaşakov Qaladan çox vahimə ilə çıxıb getdi və onun yerinə Bauyer adlı başqa bir rus generalı təyin edildi. Qalaşakov Tiflis şəhərinə gedib orada yerləşdirildi. Həmin il şəvval ayının 1-i (noyabr) günbatana neçə saat qalmış bir nəfər hamamdan çıxıb, faytona yavuuq gəlir və generala iki güllə atır. General huşunu itirib yığılır. Bu səsə xalq yığışanda qatil qaçır. Hərçənd ki, istədilər onu tutsunlar, ələ düşmədi. Generalı isə götürüb mənzilinə gətirdilər. Qatili isə məlum etmək mümkün olmadı.

Həkimlər gəlib mülahizə edərək dedilər ki, generala iki güllə dəyib. Biri boğazından dəyərək başının içində qalmış, ikinci güllə isə ağızından keçib, dil və dişini parçalayaraq boyunun dalından çıxmışdır. Boynunun dalından çıxan gülləni həkimlər məqqaşla xırda-xırda tamam çıxardılar. Neçə gündən sonra bir məqama yetişdi ki, general yemək yeyə bilmədi. Həkimlər çox səy etdilər, ancaq aqibət faydasız oldu.

Mündəricat

Giriş.....	7
Bağrıqan dağı	13
Qədimdə erməni-müsəlman davası	15
1904-cü ildə Bakıda ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişə.....	20
Lalayevin Bakı şəhərində törətdiyi əhvalat.....	21
Ermənilərin Bakı qubernatorunu öldürməsi.....	25
1905-ci ildə İrəvan şəhərində baş verən erməni-müsəlman əhvalatı	26
1905-ci ildə Naxçıvanda baş vermiş erməni-müsəlman əhvalatı	27
1905-ci il Təbriz əhlinin əhvalatı	29
Xorasan əhvalatı.....	30
1905-ci il Şuşa şəhərinin əhvalatı	32
Qarabağın Şuşa şəhəri və ətrafında baş verən erməni- müsəlman iğtişəşləri və ermənilərin məğlub olması.....	38
Kərbəlayı İsgəndərin əhvalatı	52
Şükür baqqalın əhvalatı.....	53
Erməni xəlifəsinin bütün keşişlərilə barış üçün məscidə gəlməsi	57
Şuşa şəhərinin ətrafındakı kəndlərdə baş verən əhvalatlar.....	61
Erməni tayfasına nəsihətlər	69
İbrətəməz əhvalat.....	72
Hicri 1323-cü (miladi 1905-ci) il tarixdə Tiflisdə baş verən əhvalatlar haqqında	73
Tiflis şəhərində erməni-müsəlman davası.....	74
1905-ci ilin oktyabr ayında Bakıda baş verən əhvalat	75
Ramazan ayında (15 noyabr) Şuşa şəhərində baş vermiş əhvalat	77
Gəncə şəhərində müsəlmanlarla ermənilər arasında baş vermiş əhvalat	83
“8 şəvval 1323-cü il (miladi 1905-ci il)”	83
Qala əhvalatı.....	84
Seyyidin əhvalatı.....	86

Malibəyli əhvalatı.....	90
Qaybalı kəndinin əhvalatı	92
20 şəvval 1323 –cü (1905) ildə Pirəməkidə baş verən əhvalat	93
İrəvanlı erməni Həmzətin əhvalatı	94
(24 şəvval 1323-cü il).....	94
Papravənd kəndinin əhvalatı	96
Əsgəran əhvalatı.....	97
Kazaklarla ermənilərin əlbir olması və müsəlmanlara xəyanəti	98
Əhməd bəyin qızı Həmidə xanımın əhvalatı.....	100
Cənab Nəcəfqulu ağanın dəyirmanında olmuş əhvalat ..	101
Gülablı əhvalatı	106
(1323-cü ilin zilqədə ayı)	106
Ayrı-ayrı kəndlərdə baş vermiş münəqişələr	109
(1323-cü ilin zilqədə ayı)	109
Humay bəy Gəray bəy oğlunun qətli	110
Qacar kəndinin əhvalatı.....	110
(1323-cü zilhiccə ayı).....	110
İran və Qarabağ atlılarının hücumu.....	112
(1323-cü zilhiccə ayı).....	112
Hacı Abbasın əhvalatı	113
Sisyan kəndinin əhvalatı	113
Vağadü davası	114
(1323-cü zilhiccə ayı).....	114
Piçənisli kürdlərin erməni tayfası ilə baş verən əhvalatı	118
Gəncə əhvalatı.....	127
Qarabağ əhvalatı.....	128
(1324-cü səfər – 1906-cı mart ayı).....	128
Ermənilərin paxıllığı və hiyləsi	129
Qaçaq Əsgər xanın əhvalatı	130
Qarğabazar əhvalatı.....	132
1906-cı il iyul ayında Şuşa şəhərində baş vermiş erməni-müsəlman davası	133